

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1969 թ. III

ՌՆԶ

ԺԴ ՏԱՐԻ

Յոկնիս

ԶԱՐԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՍԻԱԾՆԻ

Զ

1957

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ— Սուրբ էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանը	3
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Բարոգր Կարողիկե Սուրբ էջմիածնի տոնի առիթվ	6
Շարական էջմիածնի	10
Շարական Եկեղեցւոյ	10
Մաղթանք ի տօնի Սուրբ էջմիածնի	11
Հայրապետական մաղթերգ	11
Տաղ Սուրբ էջմիածնի	12
Քաղվածքներ գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նիստերի արձանագրություններից	13
Մայր Աթոռի տոնը Սուրբ էջմիածնում	14
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ	16
Ամսվերջի հանդիսությունները Հոգևոր Ճեմարանում	19
Ն. ՊԱԼՅԱՆ— Ա Ր Ա Ր Ա Մ	28
Ա. Հ.— Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողների ուխտագնացությունը	29
ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ— Վահան ծայրագույն վարդապետ Բախտամյան	39
Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ— Կիլիկյան Հայկական պետության սեփական նավատորմի ունենալու հարցի շուրջը	43
Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ— Մոզաիկ նկարչության արվեստը Հայաստանում	49
Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ— Հայերենի կետագրությունը	56
Արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ Բախտամյանի Գրիգորյանի Բախտամյան	62
Սուրբ էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանը հայտարարում է ուսանողների ընդունելությունը 1957—1958 ուսումնական տարեշրջանի համար	63

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ՝

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала „Эчмиадзин“

Redaction of the magazine „Etchmiadzin“, Etel miadzin, Armenia, USSR

Երևան, 1957 թ.

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի
Տ. Տ. Վ Ա Զ Գ Ե Ն Ա
ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՆՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԸ

ունիսի 23-ին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տոնի օրը, փակվեց Հոգևոր Ճեմարանի 1956—1957 ուսումնական տարին, գոհացուցիչ արդյունքներով, ինչպես երևում է մեր ամսագրի սույն համարում տպված Հոգևոր Ճեմարանի տեսչության տարեկան ընդհանուր զեկուցագրից:

Հոգևոր Ճեմարանի կյանքում վերջացող 1956—1957 ուսումնական տարին անցավ Վեհափառ Հայրապետի անմիջական հսկողության և առաջնորդության տակ, է՛լ ավելի կազմակերպված և արդյունավետ, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի կողմից նախատեսված ծրագրով և ձեռք առնված ուսումնադաստիարակչական անհրաժեշտ միջոցառումներով, ինչպես նաև Հոգևոր Ճեմարանի տեսչական և դասախոսական կազմի բարեսիրտ և ազնիվ աշխատանքի և ամբողջ ուսանողության ցուցաբերած աշխատասիրության և կարգապահության շնորհիվ:

Սրտի մեծ գոհունակությամբ պետք է արձանագրել այստեղ այն փաստը, որ Հոգևոր Ճեմարանը անցնող ուսումնական տարեշրջանում մի քայլ ևս մոտեցավ իր հարազատ նկարագրի և հոգևոր կոչման բարձրության:

Հոգևոր Ճեմարանը Վեհափառ Հայրապետի սրտին մոտ և հարազատ հաստատություն է, որի զարգացման և ապագայի հետ նորին Ս. Օծությունը կապել է սրտառույ հույսեր և ակնկալություններ: «Մեր երազն է,— ասաց Վեհափառ Հայրապետը Ճեմարանի ամսվերջի հանդիսության օրը արտասանած իր դեղիցիկ «ճուսկ բան»-ի մեջ,— Մեր կյանքի նպատակն է շենցենել, ուրախացենել հազարամյա Ս. Էջմիածինը՝ պարզելով անոր

հավատավոր, անբասիր և անձնվեր սպասավորներ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը գլուխն է մեր Ս. Եկեղեցիին, և ան իր զինվորյալ միաբանությամբ և հոգևոր Ճեմարանով պետք է զառնա լուսատու փառս, օրինակ, առաջնորդ և ներշնչարան համայն հայ հոգևորականության և հայ հավատացյալ ժողովրդին:

Այս գաղափարների և ծրագրերի իրագործման ճանապարհի վրա, Վեհափառ Հայրապետը Ճեմարանը շրջապատել է գուրգուրանով և հայրական շերմությամբ, վառ հույսեր կապելով նրա գոյության և նպատակներին:

Անցյալում մենք ունեցել ենք ուսումնասեր շատ հայրապետներ, որոնք քաջ գնահատելով ուսման ու դաստիարակության արժեքը՝ որ «զի որ կամակոր է յուսման է անկանի ի շարիս և որպէս կուրուրին աչաց ատելի է մարմնոյ, նոյնպես և տգիտութիւն ոգոյ ատելի է Աստուծոյ» («Կանոնք Սրբոյն Սահակայ Հայոց Կարողիկոսի»)՝ հիմնել են բազմաթիվ դպրոցներ, ժառանգավորաց վարժարաններ, հոգևոր հեմարաններ, լույս և գիտություն են տարածել ժողովրդի մեջ:

Վեհափառ Հայրապետի ցանկությամբ և ծրագրի համաձայն, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանը կոչված է մեծ ու պատվավոր դեր կատարելու Հայ Եկեղեցու կյանքում, մեր հոգևոր վերազարթոնքի այս խոստմնալից օրերին, իր կոչման և պարտականության գիտակից, բազմակողմանիորեն զարգացած հավատավոր ու հայրենասեր հոգևորականություն պատրաստելու ասպարեզում:

«Մենք մեր ուսանողներեն շատ բան կսպասենք,— ասաց Վեհափառ Հայրապետը

ձեմարանի հանդեսին, — շատ քան կյանհան-
րենք, Ս. էջմիածնի Հոգևոր ձեմարանը իր
սաներեն կյանհանրեն ավելին քան կրթական
որևէ հաստատություն: ... Մենք կկամենանք
նաև, որ իմացական ձեռ կարողություններով
ըլլաք ուշիմ, արթուն, ճիշտ և արագ ըմբռնեք
ու հասկենաք Ձեր շրջապատը և հիմնովին յու-
րացնեք այն, ինչ որ ձեռ ուսուցիչները ձեզ
կսորվեցնեն: Դուք պետք է գիտություն ամ-
բարեք անհագ ծարավով և սիրով, մանավանդ
եթե ուղղությամբ պետք է լավ գիտվի՝
ա) սրբազան գիտելիքներով, բ) հայերենով
և գ) հայ ժողովրդի պատմությամբ: Դուք
ոչ միայն պետք է սորվիք այս բոլորը, այլ
տիրապետեք անոնց: Հայոց պատմությունը
ձեմարանականի համար պետք է ըլլա երկ-
րորդ Ավետարան: Տարիներ հետո, երբ դուք
հարգեք մեր ժողովրդին, ձեր վեկ ձեռքին
պետք է ունենաք Հիսուսի Ավետարանը, իսկ
մյուս ձեռքին՝ հայոց պատմության գիրքը:

Հոգևոր ձեմարանի ուսանողության առաջ
վեհափառ Հայրապետը խնդիր է դրել՝ ոչ
միայն ժաշան մեղուների նման գիտություն
և լույս ավարել իրենց մտքի գանձարան-
ներում, այլ նաև ձգտել հասնելու բարոյական
և հոգևոր նկարագրի կերտմանը, ազնիվ
զգացմունքների և քրիստոնեական, առաքի-
նությունների մշակման և զարգացման:

«Մենք կուզենք նաև, — ասաց վեհափառ
Հայրապետը խոսքի ուղղելով ձեմարանի ու-
սանողության, — որ դուք դառնաք բարոյա-
կան նկարագրի տեր մարդեր: Եվ այս կընդ-
գծենք մասնավոր կարևորությամբ: Առանց
բարոյական առաքինություններու, հոգևորա-
կանը կծախողի իր ասպարեզին մեջ անխու-
սափելի կերպով: Ներքին, հոգեկան հավա-
սարակչություն և կարգապահություն, ան-
շահախնդրություն, համեստություն, պար-
կեշտություն, եղբայրսիրություն և այս բո-
լոր առաքինություններուն քաղն ու պսա-
կը՝ մահուր հավատք և սեր և հավատարմու-
թյուն առ Աստված և դեպի մեր Ս. էջմիա-
ծինը»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի
օրերին դառն, ողբերգական հակառակորդ
վիճակվել նաև մեր եկեղեցուն և հոգևորակա-
նությունը: Հայ եկեղեցականությունը, հավա-
տարիմ իր եկեղեցական և ազգային դարա-
վոր ավանդություններին, ապրեց իր պատ-
մության ամենաողբերգական էջերից մեկը,
ապրեց իր արյունոտ Գողգոթան, և Արևմուտ-
յան Հայաստանում ամայացան մեր երբեմ-
նի ծաղկյալ հոգևոր կենտրոններն ու նեմա-
րանները, շեն ու պայծառ վանքերը:

Համազգային այդ մեծ աղետից հետո դեռ
լիով չափով ոտքի չի կանգնել Հայ եկեղեցին:
Եվ ահա մեր երիտասարդ և կորովի Հայրա-

պետի ուսերին է ծանրանում սրտագին պար-
տականություն Մայր Աթոռի նոր միաբանու-
թյամբ, Հոգևոր ձեմարանով, մամուլով ու
բանին կենաց փարոքությամբ ոտքի կանգ-
նեցնել Հայ եկեղեցին, նոր շունչ ու ոգի տալ
նրան, համալրել նորացած եկեղեցական
շարքերը նոր ու խոստմնալից ուժերով և
այսօր ևս Հայ եկեղեցին դարձնել շեշող,
կենդանի, կազմակերպող հոգևոր մի հաս-
տատություն, հայ հավատացյալ ժողովրդի
հոգևոր-ազգային նկարագրի, բարոյական
բարեմասնությանը զարգացման գործում,
հայեցի շեշով և քրիստոնեական դաստիա-
րակությամբ:

Եվ ահա այս գեղեցիկ գաղափարների ի-
րականացման ճանապարհի վրա մեծ դեր է
վիճակված մեր Հոգևոր ձեմարանին:

Անցյալում, մեր մշակույթի պատմության
մեջ, խոշոր և շնորհակալ դեր են կատարել
մեր ժառանգավորաց վարժարանները, բն-
ծայարանները, դպրեվանդաններն ու հոգևոր
նեմարանները: Էջմիածին, Դվին, Աղքամար,
Սանահին, Հաղբատ, Տաթև, Սիո, Երուսաղեմ,
Արմաշ և այլ հոգևոր կենտրոնների անուններ
վաղուց անցել են արդեն մեր մշակույթի
պատմության մեջ:

Ս. էջմիածնի Հոգևոր դպրոցը հազար-
ամյա պատմություն ունի: Այս նույն նվի-
րական վայրերում շատ վաղուց եղել են վա-
նական-եկեղեցական դպրոցներ՝ աշակեր-
տական մեծ խմբերով, որոնք եկել էին Վա-
ղարշապատ «Ի ԿՈՂՄԱՆՅ ԵՒ Ի ԳԱՆԱՌԱՅ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ՅՈՐԴԱՆԱԼԷ ԵՒ ԴԵՐ-
ԴԵՆԱԼԷ ՀԱՍԱՆԷՐ Ի ԲԱՅԵԱՆ ԱՂԲԵՐՆ ԳԻ-
ՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ...», քԱՆՁԻ ՅԱՅՐԱՐԱ-
ՏԵԱՆ ԳԱՆԱՌՆ ԲՂԵՑՅԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԵՆՈՐՀԷ
ՊԱՏՈՒԹԻԱՆԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ» (Կորյուն):

Հոգևոր ձեմարանը շարունակությունն է
անցյալում Գևորգյան ձեմարանի, որը տվե-
լ է մեր ժողովրդին ոչ միայն հավատավոր,
բարձրորեն պատրաստված հոգևորականու-
թյան մի գիտնական սերունդ, այլ նաև հա-
յագետների, բանասերների, պատմաբաննե-
րի, մանկավարժների մի պատկառելի սե-
րունդ:

Գևորգյան ձեմարանում գոյություն ունե-
ցող անցյալի սրտագին ավանդությունները
այսօր ևս վեհափառ Հայրապետի օրով կյան-
քի են կոչվել նոր ձեմարանում: Վեհափառ
Հայրապետի քելարությամբ, Հոգևոր ձեմա-
րանի ուսումնական ծրագրում լայն տեղ է
հատկացվում հայագիտական առարկանե-
րին: 1957—1958 ուսումնական տարե-

շրջանի համար հրավիրվելու են մասնագետ պրոֆեսոր դասախոսներ հատկապես հայոց լեզվի, գրաբարի և հայ ժողովրդի պատմության դասավանդման համար: Ճեմարանի այս ուսումնական տարին փակելուց առաջ վերանայվեց ու ամրոցացվեց Հոգևոր Ճեմարանի ուսումնական ծրագիրը: Այդ ծրագիրը իր հիմնական գծերի մեջ մեր կրոնական բարձրագույն քննադատական ուսումնական ծրագիրն է: Բացի աստվածաբանական, եկեղեցագիտական և կրոնական այլ մասնագիտական առարկաներից, որոնք բնորոշում են Հոգևոր Ճեմարանի նկարագիրը, դասավանդվելու են նաև հայոց պատմություն՝ հին, միջին և նոր դասընթացներով, հայ եկեղեցական արվեստ, հայ եկեղեցական կանոնագիտություն, փյոյխոփայության պատմություն, տոմարագիտություն: Մասնագիտական առարկաներին զուգընթաց մեծ ուշադրություն է դարձվելու հանրակրթական առարկաների վրա, հատկապես լեզուների՝ գրաբարի, ռուսերենի, ֆրանսերենի:

Հունիսի 17-ին Վեհափառ Հայրապետի մոտ կայացած մանկավարժական խորհրդակցությունում, որտեղ ֆենուրյան առնվեցին 1957—1958 ուսումնական տարվա հետ կապված ուսումնա-դաստիարակչական հարցեր, կարևորությամբ նշվեց նաև հաջորդ սարիններին Հոգևոր Ճեմարանում կայուն և մասնագիտական դասագրքեր ունենալու և հրատարակելու անհրաժեշտությունը:

Հաջորդ ուսումնական տարում Հոգևոր Ճեմարանը կունենա հինգ դասարաններ՝ երեք դասարանական և երկուսը՝ յսարանական, մոտ 70 աշակերտական խմբով: Այս տարի ևս նախատեսված է մոտ 30 նոր ուսանողների ընդունելություն:

Վեհափառ Հայրապետի գեղեցիկ կարգադրություններից մեկն այն է, որ Ճեմարանի յսարանական բաժնում սովորող ուսանողները պետք է նախապես ընդգրկված լինեն հո-

գևորական ասպարեզում որպես սարկավագներ:

«Մենք կփափագենք արագ քափով պատրաստել վարդապետներ և ֆանաններ, — ասաց Վեհափառ Հայրապետը նույն հանդիսում, — դուք շատ լավ գիտեք և կտեսնեք, թե ինչքան մեծ է կարիքը հոգևոր մշակներու: Մենք, այո՛, կրդձանք շատ վեղարներ տեսնել Մեր շուրջը, բայց առավել կարևոր է Մեզ համար գիտնալ, թե՛ ի՞նչ կա վեղարին տակ: Այս ոգիով է, որ պիտի առաջնորդվինք մենք այստեղ: ...Այստեղ կանգնած, այս սուրբ ֆառերում վրա, ուխտենք կերտել նշմարիտ հոգևորականներ, նշմարիտ նկարագիրներ, մշակներ առանց ամոքի: ...Ով որ կկարողանա ըմբռնել և հասկնալ գեղեցկությունը այսպիսի կյանքի մը, ով որ կկարողանա ըմբռնել ու հասկնալ ֆառցությունը այս յուծին, ով որ հոգիով ուժեղ է, բող մեա մեր մեջ, բող մեա մեզ հետ»:

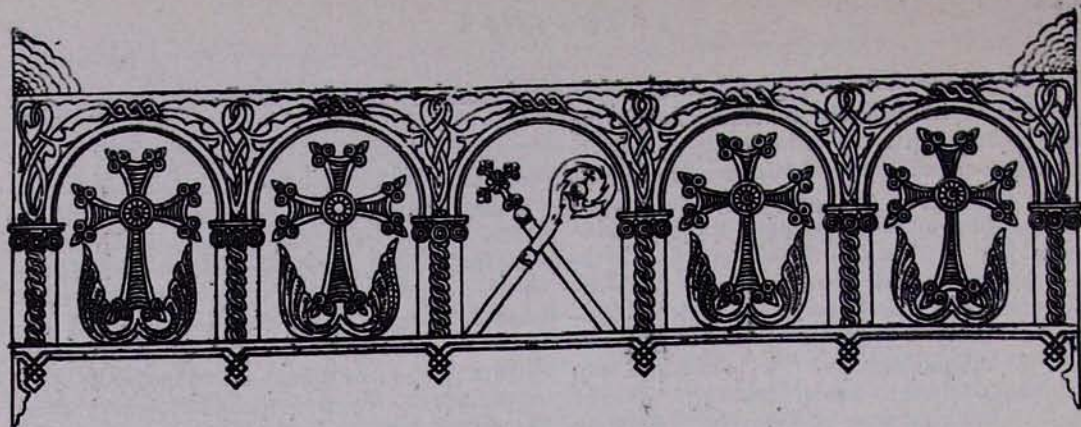
Վեհափառ Հայրապետի կողմից Հոգևոր Ճեմարանի համար ձեռք առնված այս բոլոր միջոցառումները գեղեցիկ ու խանդավառ ապացույցն են այն բանի, որ այսօր մանավանդ Հոգևոր Ճեմարանը դրվում է իր հոգևոր հունի և կոչման բարձրության վրա, որպեսզի այսօր նա հանդիսանա հայ կյանքում «աղբիւր բացեալ գիտութեանն Աստուծոյ»:

Հոգևոր Ճեմարանը, որպես Ամենայն Հայոց Հայրապետության կենտրոնական և բարձրագույն դպրոց, պետք է միշտ շրջապատված լինի հայ ժողովրդի սիրով ու գուրգուրանով:

Այսօր Ս. էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանը բոլոր հնարավորություններն ունի դառնալու իսկապես բովանդակ հայության ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ, ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՕՋԱԽԸ, արժանի Ամենայն Հայոց Հայրապետության դիրքին և հեղինակության:

Ահա այսպիսի հուսադրիչ հեռանկարներով փակվեց Հոգևոր Ճեմարանի 1956—1957 ուսումնական տարին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅԲԱՊԵՏԻ ԳԱՐՈՋԷ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՆՆԻ ՏՈՆԻ ԱԿՓԻՎ

(Կիրակի, 25 հունիսի 1957 թ.)

«Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն»:

«Եւ սա՛կ Աստուած. «Հեղից յՈգւոյ իմմէ ի վերայ ամենայն մարմնոյ. և մարգարէացին ուստե՛րք ձե՛ր և դասե՛րք ձե՛ր. և ձե՛րք ձե՛ր երազով երազեցին, և երիտասարդք ձե՛ր տեսիլս տեսցեն: ... Եւ տաց ճշանս յերկինս ի վեր և ճշանս յերկիր ի խոնարհ՝ արիւն և հուր և մերիկ ծխոյ»:

(ՅՈՒՆԷՆ, Բ 28, 30).

«Տեղիդ այդ լիցի Տաճար Աստուծոյ և Տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, և Արքոռ Քահանայապետութեան»:

Այսպէ՛ս խոսեցավ Աստված «Երանելի Հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի»:

«Եւ յոյս հոսեալ ի վերուստ ի վայր, մինչև յերկիր հասանէր»:

Եվ ահա Ինքը Միածինը, «ի ձեռին իւրում ուուն մի մեծ ոսկի», «սլացեալ խոյացեալ գայր, ըստ նմանութեան արագաթև արծուոյ. և եկն էջ եհա՛ս մինչև մօտ ի յատակս երկրիս, ի շինամէջ քաղաքին և քաղխեաց զքանձուրսն լայնատարած գետնոյն»:

Եվ «Կանգնեցաւ սիւնն հրեղէն՝ Կաթողիկէ Եկեղեցի. որ ժողովէ զամենայն ժողովուրդն ի միաբանութիւն հաւատոց ի ներքոյ քեց իւրոց»:

Սիրելի՛ հավատացյալ հայ ժողովուրդ, տասնևվեց փոքորկալից դարերու խորհեն կհառնեն այսօր մեր հոգիներու մեջ՝ սքանչելի հրաշք տեսիլքը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի:

Երա՛գ և իրականորայն դարերու հետ կհյուսվին, երա՛գ և իրականուրայն դարերու հետ կքարձրանան, և դարերու ծնունդ կուտան՝ հայոց հավատի փառքը երգելով:

Այս հավատքի փառքով լուսավորված, մենք կանք ահա այստեղ, տոնելու համար մեր սրտերու Տաճար Ս. Էջմիածինը: Ա՛յս է, սիրելի՛ք, Տաճարը Աստուծո և Տունը աղօթքի՝ համայն հայ հավատացյալներուն, և Արքոռ ամենայն հայոց Քահանայապետութեան:

Այսօր Տերը և Փրկիչը մեր՝ Միածին Որդին Աստուծո, խորհուրդներու աշխարհի մը բարձունքներեն, Իր կենարար հայացքը կողոզե դեպի Ի՛ր իսկ հիմնած այս Ս. Տաճարը և աշխարհը Հայաստանայոց:

Այսօր, մեր բոլոր սուրբերը, հայոց պատմության ոգիով կյանք առած, մեզ հետ ծննդաբեր, կաթոսեն անձայն և իշման հրաշքին փա՛նքը կօրհներգեն:

Այսօր, Մեր բոլոր զավակները հավատացյալ, ուր որ ալ գտնվին անոնք աշխարհի համբարներուն վրա, իրենց եկեղեցիներու կամարներուն ներքև, իշման տեսիլքը կտեսնեն, էջմիածինը կերագեն և իրենց երազով ոսկի՝ կմիանան մեզի:

Եկե՛ք, հարազատեն՛ր Մեր, բոլոր ծագերեն, եկե՛ք, մոտեցե՛ք, երկրպագեցե՛ք իշման հրաշքին՝ այս Ս. Սեղանին առաջ, քանզի հրաշակերտված այս հրա՛շք Տաճարով, ժողովուրդը մեր հրաշքով ապրեցավ դարեր ու դարեր...

Ա՛յս է հրաշքը հայոց հավատքին:

Հայաստանայոց Առաքելական Ս. եկեղեցին այսօր կտոնե իր Մայր Աթոռ Կաթողիկոս Ս. էջմիածնի հիմնադրության տարեդարձը: Հազար վեց հարյուր հիսուն և չորս տարիներ անցած են այն սուրբ օրերեն, երբ հայ ժողովուրդը վերածնավ Միածնի իշման լույսի փայլատակումով: Քրիստոսի սիրով արգասավորվեցավ հայ հոգին և բացվեցավ նշմարիտ գիրքը հայոց պատմության: Ու մեկ դար շանցած, Ս. էջմիածինը դարձավ ամրակուտ բերդ մը հավատքի. ան կազմակերպեց Հայաստանայոց Ս. եկեղեցին, միավորեց հայուն հոգին, ներքին ուժ և իմաստ տվավ անոր, անխախտ ու ապահով նեցուկ եղավ հայ պետության և դրոշակիրը Մայր երկրի անկախության: Եվ ուրիշ հրաշքով մը, Ս. Մեսրոպի ձեռամբ, ան տվավ մեր ժողովրդին գիր ու դպրություն, և Ս. Գրքի քարգմանությամբ՝ հիմք դրավ հայ մատենագրության:

Ս. էջմիածինը վառեց կրակը հայ մշակույթին:

Հայ ժողովուրդը ծնավ ու ապրեցավ, կապրի ու պիտի ապրի՝ լուսաշող ծիածանումովը Գրիգոր և Մեսրոպ սուրբ լուսավորիչներու երկնառաք տեսիլներուն: Այդ տեսիլներով Ս. էջմիածինը «եղիցի լոյս»-ն է հայոց պատմության:

Ս. էջմիածինը անոնց լույսերով դարեր շարունակ կերտեց Եդեսի մեր Ազգի մտքին, հոգիին:

Հայ ժողովուրդը բերևս միակ ժողովուրդն է, որ իր իսկությունը գտավ, ինքզինքը իրականացուց և իր առավելագույնը տվավ՝ Քրիստոսի սիրո նոր աշխարհին մեջ:

Հեյլենները անմահացան իրենց փառապանծ Պերիկլեսյան դարով, Քրիստոսն հինգ դարեր առաջ. ուրիշ ժողովուրդներ իրենց վերածնունդը կերտեցին Քրիստոսն բազում դարեր վերջ:

Հայոց մեջ, սակայն, ոսկյա վերածնունդը՝ սփանչելի հանդիպումը եղավ մարդու և Աստուծո միատեղ ծնունդին:

Քրիստոնեությունը իջավ հրեղեն շաղախի մը նման հայ ժողովրդի նոր բնձյուղող հոգիին վրա, ճիշտ այն պահուն, երբ այդ հոգին, տակավին փափուկ կաղապարներու մեջ՝ իր ձևը կորցրեց...

Ս. էջմիածինը այն մայր հեղուր եղավ, ուր դարբնվեցան անհատ ձևերը հայոց հանճարին և այն զանճարանը, ուր մեկտեղվեցան այդ հանճարի գահարները լույս:

Ս. էջմիածինը մեր Սինա լե՛ռն է, մեր Ակրոպոլիս, մեր Ս. Պետրոս՝

Էջմիածինը սակայն անցյալ չէ միայն. ան է նաև ներկա և մեր ապագան: Կենդանի է ան ու մշտանորոգ: Ս. Էջմիածինը միշտ կրաշխվի ու չի նվազիր. ինչքան բաշխվի, այնքան կշատանա, ինչքան լույս սփռե՝ այնքան կշողա: Դարերը կուգան, դարերը կանցնին, ան կբարձրանա, կլուսավորե ու կներշնչե միշտ. կյա՛նք տալով՝ կապրի...

Մովեր, օվկիաններ կամ օտար ձեռքեր կրնան մեզ բաժնել, բայց Էջմիածինը միշտ մոտ է մեզի: Եվ ինչքան հեռու, այնքան մերձ է ան, այնքան կդառնա խորհուրդ և հրաշք, երազ և իսկություն, հույս և ստուգություն:

Եվ անա մենք, այսօրվաններս, կանգնած աստվածակառույց այս Ս. Տաճարի սալերուն վրա, հափշտակված կղիտենք՝ մեր նախնայաց հավատքի ու սիրո լույսերով հորինված կամարներն այս սուրբ: Մեր հոգիներու բոլոր լարերով կհայինք այս հազարամյա ծանր փառերուն, կշնչենք խորունկ՝ մթնոլորտին մեջ այս խորհուրդներով լեցուն: Անխմանալի սարսուռ մը փաղր և այրող, կփոքորկե մեր էությունը ամբողջ և կփոխադրվինք տարբեր աշխարհ մը՝ խոր իմաստներու, իրավ արժեքներու, անկորնչելի գեղեցկություններու:

Ս. Էջմիածնի սիրովը վառված, կանք անա այստեղ, ու կը մնանք այսպես:

«Հերբը մի պահ մերն է հիմա», — պիտի ըսեր մեծ բանաստեղծը: Եվ անցնելն առաջ այս անցավոր կյանքի հովիտեն, կուգենք փար մը ևս ավելցնել այս բազմադարյան փառերուն վրա: Կուգենք տող մը ևս շարել մեր երկարագիր մագաղաթներուն մեջ և պոստ մը լույս ևս կաթեցնել կուգենք Ս. Լուսավորչի անմար կանթեղին մեջ: Մենք ներկա ենք այստեղ մեր ժողովրդի կյանքին, սրտին մեջ, Արարատի փեշերուն, Իջման վեմին վրա: Եվ նոր կյանք առած՝ կապրի Էջմիածինը մեր հոգիներեն ներս: Ան կխոկա և կորոնե, ան կգործե, և միշտ կհուսա և լուռ կաղորթ...

Արդ, հա՛յ ժողովուրդ, «Զգոյ՛ջ լեր ասանդիդ, որ քեզդ հաւատացաւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ»: Մնացի՛ր հավատարիմ քու սուրբ հավատքիդ. քու մայրենի փաղրաբան լեզվիդ, քու սրբություններուդ, քու մշակույթիդ լույս արժեքներուն, վերածնած քու Մայր Հայրենիքիդ և ամենասուրբ Ս. Էջմիածնիդ:

Լուսավորված և զորությամբ լեցված՝ Փրկչի իջման խորհրդով և Օջականի Մեծ Սուրբին լույսով, այսօր մենք բոլորս, բոլորս անխտիր, որ հայ անունը կկրենք արդար պարծանքով՝ Մայր Հայրենիքեն ներս, քե ի սփյուռս աշխարհի ցրված բեկորներ, ուխտենք շենցնել, ուխտենք ծաղկեցնել և փառավորել՝ մեր հավերժության կենդանի վկան՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը ամենայն հայոց:

«Եղիցի, եղիցի և եղիցի»:

Եվ ամուր է Մեր համոզումը, քե այս ուխտը՝ իրավ ապրումն է համայն հայ ժողովրդին: Չկա ճշմարիտ հայ, որ չդավանի Ս. Էջմիածինը. չկա ճշմարիտ հայ, որ բաժանված ըլլա իր Մայր Աթոռեն: Ս. Էջմիածնեն բաժանված չենք նկատեր Մենք հայ ավետարանական հարազատներ Մեր, և ոչ իսկ անոնք, որոնք իրենց անունը կապած են Հռոմին:

Իսկ անդին, Անթիլիասի ափերուն, եթե դեպի անջատում, դեպի հերձույթ ընթացողներ կան, միշտ հուսով ենք Մենք, քե կվերադառնան Հայ եկեղեցվո սիրո միության մեջ, Կիլիկյան Աթոռի օրինապահ միաբանության և ժողովրդյան կողմին, ընդհանուր հաշտությամբ:

Ամեն բանե վեր, Ս. Էջմիածինը կմիացնե զմեզ բոլորս՝ երեկ և այսօր, միշտ և հավիտյան:

Սիրելի՛ ժողովուրդ, հայտնի է բոլորիդ, մանավանդ ձեզ՝ հայաստանցիներ, թե մեր օրերուն Ս. էջմիածինը նոր կյանքի սեմին՝ կգտնվի լուսավոր հորիզոնի առաջ: Ահա բարի են ժամանակները և՛ հուսադրիչ՝ բոլոր նշանները: Մեր կուլ-
ֆին է մեր ժողովուրդը, Մեզ նեցուկ է մեր՝ Հայրենի պետությունը, Մեզ օգնու-
րյան ձեռք կերկարեն Սփյուռքի Մեր հարազատ զավակները: Կզգանք, կտես-
նենք, թե բարի է այդ ձեռքը և առատաբաշխ:

Եվ այս օրերուն մեր կյանքի ճամբան առավել կպայծառանա՝ հավետ ան-
մոռաց երջանկահիշատակ Գալուստ Կյուպենկյանի բողած ավանդի կենսա-
գործումով:

Թող աշխարհ գիտնա, թե Մեծ Բարերարի հոգվո պարգևով, հիմնովին
և ամբողջապես պիտի վերաշինվի՝ բազմադարյան այս Ս. Արո՛ղը իր բոլոր
ուրբավայրերով, իր բոլոր հաստատություններով:

Քրիստոնեության սյո՛ւն Ս. էջմիածնի վերաշինությունը Մեր կյանքի նպա-
տակն իսկ է:

Երազը անգամ մը ևս իրականություն կդառնա:

Ո՛վ հոգևոր Մայր մեր՝ Դուն Ս. էջմիածին, այսօր, այս սուրբ աղոթքի պա-
հուն, երբ Քեզ կերգենք, կփառավորենք սիրով անարատ, մենք՝ զավակներդ
և ծառաներդ, հավատով լեցուն, անգամ մըն ալ կովստենք Քեզ պայծառաց-
նել, Քեզ ծաղիկ դարձնել, Քեզ ուրախացնել, որպեսզի Քեզմով Աստված ընդ
մեզ մեա և մենք՝ ընդ Աստուծո:

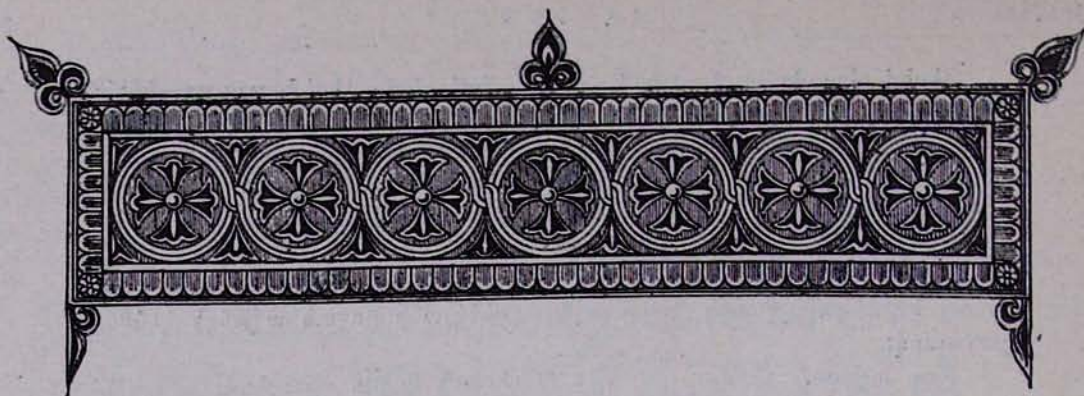
«Պարծա՛նք զօրոքեանց մերոց Դո՛ւ ևս և ի կամս Քո՛ւ բա՛րձր եղիցի եղ-
ջիւր մեր» (Սաղմ. 22, 18):

Արդ, Ազգ Մեր սիրելի՛, ժողովու՛րդ հայոց, «Եկայք շինեսցուք սուրբ զխո-
րանք լուսոյ, Բանգի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»:

Ողջո՛ւյն և մաղրա՛նք և բյո՛ւր օրհնություն ձեզ բոլորիդ, հարազատներ
Մեր, Միածնաէջ Մայր Տաճարեն ամենայն հայոց:

«Շնորհք և զօրութիւն Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ մերոյ եղիցին ընդ ձեզ:
Ամէն»:

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց Ի Ց

ՇԱՐԱԿԱՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Լ՛ի Միածինն ի Հօրէ և յոյս փառաց ընդ նմա.
Չայնք հնչեցին սանդարամետք անդնդոց:

Տեսեալ զյոյս մեծ Հայրապետին Դրիգորի,
Պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային:

Նկայք շինեսցո՛ւք սուրբ զխորանն յուսոյ,
Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ յոյս ի Հայաստան աշխարհի:

ՇԱՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ուրախ լեր, Սուրբ եկեղեցի,
Քանզի Քրիստոս արքայն երկնից
Այսօր պսակեաց զքեզ խաչին իւրով,
Եւ զարդարեաց զամուսն քո սքանչելի փառօքն իւրով:

Խնդա յոյժ, դուստր Սիովնի,
Քանզի երկիրս երկինք եղեն
Այսօր վերստին քո նորոգմամբ,
Եւ քաղաւորն երկնաւոր հանեցաւ բնակիլ ի քեզ:

Ընդ դասս եկնաւոր զօրացն,
Վեր առեալ տօնեմք քեզ
Այսօր զանդադար փառատրութիւնս.
Ուրախ լեր, հարսն անարատ, անքնին քո խորհրդով:

ՄԱՂԹԱՆՔ Ի ՏՕՆԻ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Տէր մեր և Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, որ ազօրիւմ և միջնորդութեամբ բազմաշարշար վկային քո և Հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, մեծաւ փառով և բազմութեամբ զօրացող լուսեղինաց իջեր յերկնից ի դաշտն Արարատեան, ի յայցելութիւն փոքու հօտիդ Քո Ազգիս Հայոց, և ի ցուցումն յառկականի սիրոյդ և մեծի ողորմութեանդ. և ոսկէութեամբ բաղիւնցեր գիտօրս անդեղոց, և հալածեցեր զգունդս սանդարամետականաց. ուր և լու-

սաձև յօրինմամբ հրաշակերտեցեր. զՄայր Աթոռն մեր զՍուրբ Էջմիածին. և արարեր զնա շաճմարան անսպառնի ջնորհացդ աստուածայնոց՝ ի լինել ծնող, դաստիարակ և կատարելագործիչ ամենայն եկեղեցեացս Հայաստանեայց. արդ՝ պահեա՛ զնա անարատ, հաստատուն և անաղօտ, ի պայծառագար-դութիւն եկեղեցեացս մետրոց և մանկանցս սոցին մինչև ի կատարած աշխարհի. յորոց միշտ փառաւորի ամենասուրբ անուն Քո յաիտեանս յաիտենից. ամէն:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆԵՐԳ

Ամեն հայի սրտից բխած
Լսիր այս ձայն, ո՛վ Աստված.
Երկար կյանք տուր Հայրապետին,
Երկար օրեր Հայոց Հոր.
Տե՛ր, անսասան պահիր դու միշտ
Վո իսկ հիմնած Մայր Աթոռ:

ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Կիտվինե՛ գնանք երկնյա ծովին,
Վարդ կու՛մ փաղենք հերկվա հովին,
Թամամ աշխարհ քեզ կը գովին,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

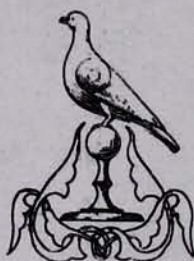
էջմիածին բարձր սար ա,
Աղբրներդ կարմիր փառ ա,
Քո մատաղդ կապույտ գառ ա,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

էջմիածին, դու հեռու՝ գորհդ մոտիկ,
Մեջքդ կապեր կարմիր գոտիկ,
Ըխտավորդ գա գլուխ, ոտ բոբիկ,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

էջմիածին՝ այլա դարի,
Թամամ աշխարհ ոտքդ բափի,
Քո Մեռունդ անկրակ կեփի,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

էջմիածին ուշար դուռ ա,
Ըխտավորդ գա դռա-դռա,
Խնդրում եմ ինձի տաս փեշա,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

Ես եմ Ակոբ Ախավանցի,
Ազգատակով Երևանցի,
Ես արժանի չի, քեզ գովեցի,
Սալվու չինար, էջմիածի՛ն:

Ք Ա Ղ Վ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր
ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՆԻՍՏԵՐԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

~1957 թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 14-Ի ՆԻՍՏԻՑ

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ նիստում լավեց Մայր Աթոռի հաշվապահության 1955 թվականի երկրորդ կիսամյակի հաշիվների ստուգման արդյունքների մասին Վերստուգիչ հանձնաժողովի ղեկուցումը (զեկուցող՝ պ. Ե. Ալեքսանյան):

Գերագույն հոգևոր և տրոհուրդը գոհունակությամբ նշեց, որ վերջին շրջանին ղգալիորեն բարելավվել է Մայր Աթոռի հաշվապահական գործի դրվածքը և խստորեն պահպանվում են գործարքների օրինական ձևակերպման կանոնները:

Գերագույն Հոգևոր և տրոհուրդը հաստատելով Վերստուգիչ հանձնաժողովի ղեկուցման մեջ նշված դիտողություններն ու առաջարկները, ուրախությամբ արձանագրեց Վերստուգիչ հանձնաժողովի կատարած բարեխիղճ աշխատանքը:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ սույն նիստում հաստատվեցին Վրահայոց թեմա-

կան խորհրդի 1957 թվականի հունիս 6-ի նիստի որոշումը՝ արժանապատիվ Տ. Ղաղար ավագ քահանա Գրիգորյանի, ինչպես նաև Նոր-Նախիջևանի և Հյուսիսային Կովկասի թեմական խորհրդի 1957 թվականի ապրիլ 12-ի որոշումը՝ արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանա Թավարեկյանին սույն թվականի հունիսի 1-ից ամսական 400-ական ռուբլի ցկյանս կենսաթոշակ նշանակելու մասին:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՆԻՍՏՈՒՄ կարդացվեց Երևանի Ս. Զորավոր եկեղեցու նորոգման մասին եկեղեցական խորհրդի նամակը և որոշվեց հանձնարարել Մայր Աթոռի գլխավոր ճարտարապետ պ. Արծրունի Գալիկյանին՝ ներկայացնել նորոգման նախահաշիվ 27 000 ռուբլու սահմաններում, որից 17 000 ռուբլին հայթայթել ծխական միջոցներից, իսկ 10 000 ռուբլին՝ ի հաշիվ Ս. Զորավոր եկեղեցու հասույթների:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՈՆԸ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԵԾՆՈՒՄ

Հունիսի 23-ին, կիրակի, «Տօն Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի»:

Շաբաթ օր երեկոյան Վեհափառ Հայրապետը, եկեղեցական մեծաշուք հանդեսով և «Հրաշափառ»-ով, առաջնորդվեց Մայր Տաճար, ուր նախագահեց կիրակամտի ժամերգութեան:

Մայր Աթոռի մեծ տոնն է այսօր. Մայր Տաճարում հանդիսավոր սուրբ պատարագ է մատուցելու Վեհափառ Հայրապետը:

Առավոտ կանոխ Ս. Էջմիածին են հասնում մայրաքաղաքից, շրջաններից և գյուղերից ուխտավորների մեծ բազմություններ: Երևան—Էջմիածին երթուղու վրա աշխատում են բազմաթիվ մարդատար ավտոմեքենաներ, Ս. Էջմիածին փոխադրելով ուխտավորների նորանոր խմբեր:

Առավոտյան ժամը 11-ին, զվարթագին և տոնական, դողանքով են Մայր Աթոռի դանդերը: Վանքի բակում հավաքված հավատացյալների բազմությունը անհամբեր սպասում է Վեհափառ Հայրապետի գալստյան:

Վեհարանում կազմվում է եկեղեցական թափոր: Նորին Ս. Օծուկունը, զգեստավորված, հայրապետական ամպհովանու տակ, սուրբ խաչով ու Ավետարանով, խնկով ու շարականով, առաջնորդվում է Տրդատյան դռան առաջով դեպի Մայր Տաճար: Թափորի առաջ տարվում են Հայրապետական գավազանն ու քողը: Ճանապարհի վրա, դեպի Տաճար, ժողովուրդը, խանդավառորեն և սրտագին, ողջունում է Վեհափառ Հայրապետին:

Ավագ Սեղանի առաջ լվացման արարողությունը կատարելուց հետո, Վեհափառը բարձրանում է Ս. Սեղան: Սկսվում է հանդի-

սավոր հայրապետական սուրբ պատարագը: Վեհափառ Հայրապետին սպասարկում են գերաշնորհ Տ. Սահակ և Տ. Վարդան սրբադանները, հոգեշնորհ Տ. Վահան, Տ. Մուշեղ, Տ. Մեսրոպ վարդապետներն ու Տ. Հուսիկ արեղան: Մայր Աթոռի երգչախումբը, հանդիսավոր ու դաշն, երգում է նկմալյան պատարագը:

Մայր Տաճարի աջակողմյան և ձախակողմյան դասերում կանգնել են Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի և Վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամները, Ճեմարանի դասախոսական կազմը և վանքի ամբողջ պաշտոնեությունը:

Տոնականորեն զարդարված և ջահավորված Մայր Տաճարում առ Աստված են բարձրանում պատարագիչ Սրբազնագույն Քահանայապետի աղոթքի մրմունջները և հավատացյալ ժողովրդի սրտագին մաղթանքները: Մայր Աթոռի հավերժության և Վեհափառ Հայրապետի թանկագին կյանքի արեշատության համար:

«Ուրախ լեր, Ս. եկեղեցի»:

Այսօր մանավանդ ուրախ է Ս. Էջմիածինը, «քանզի երկիրս երկինք եղեն այսօր վերստին քո նորոգմամբ», և «ի քեզ հաճեցաւ բնակիլ Տէր Աստուած հարցն մերոց»:

«Հայր մեր»-ից առաջ Վեհափառ Հայրապետը, սուրբ խաչը և Հայրապետական գավազանն ի ձեռին, խոսում է օրվա տոնի մասին Իր ներշնչված և գեղեցկահայու քարոզներից մեկը:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը ձայնասփռվեց Երևանի ռադիոկայանից նույն գիշերը, ժամը 11.30-ին:

Հավարտ Ս. Պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի հանդիսադրությամբ, Իջման Ս. Սեղանի առաջ կատարվում է Ս. Էջմիածնի մաղթանք: Մայր Տաճարի կամարների տակ և ի լուր ժողովրդյան հնչում է Ս. Էջմիածնի տոնի առթիվ գրված հոյակապ աղոթքը. «Տէր մեր և Փրկիչ Յիսուս Բրիստոս..., պահեա զՄայր Աթոռն մեր անարատ, հաստատուն և անաղօտ, ի պայծառազարդութիւն եկեղեցեացս մերոց և մանկանցն սոցին մինչև ի վատարած աշխարհի»: Ժողովուրդը իր սրտաբովս «ամեն»ներով միանում է աղոթքին և բարեմաղթություններին:

Տաճարում եկեղեցական հանդիսությանց ավարտից հետո, մեծահանդես թափորով Վեհափառ Հայրապետը առաջնորդվում է Մաղկյա դահլիճ և բազմում Հայրապետական Գահի վրա: Մայր Աթոռի երջանիկ տոնի առթիվ Վեհափառ Հայրապետին ողջունում է հանուն հայ հավատացյալ ժողովրդի՝ Մայր Աթոռի միաբանության և բոլոր ներկաների՝ լուսարարապետ գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը:

Խորապես հուզված Մայր Աթոռի մեծ տոնի առթիվ արտահայտված համաժողովրդական այս բարեմաղթություններից, Վեհափառ Հայրապետը օրհնում է «համայն Ազգն հայոց», Հայրենի պետությունն ու ժողովուրդը, մաղթելով պայծառություն եկեղեցիներին, է՛լ ավելի բարգավաճում՝ Հայրենիքին և խաղաղություն՝ բովանդակ աշխարհին:

Երեկոյան ժամը 4-ին, Վեհարանի սեղանատանը, կազմակերպվել էր պաշտոնական ընդունելություն Մայր Աթոռի տոնի առթիվ: Հրավիրյալների թվումն էին մեծանուն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը, Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի և Վերատուգիչ հանձնաժողովի անդամները, Մայր Աթոռի միաբանությունը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը, Մայր Աթոռի պաշտոնեությունը և այլ հրավիրյալներ:

Առաջին բաժակը առաջարկեց Վեհափառ Հայրապետը ի պատիվ Մայր Աթոռի մեծ տոնի, որն ընդունվեց ծափահարություններով: Հոտնկայս երգվեց միաբերան «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը:

Երկրորդ բաժակը առաջարկեց Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ պրոֆ. Արարատ Ղարիբջանը՝ Վեհափառ Հայրապետի վեհացը, որը նամանակյա ընդունվեց ծափահարություններով: Ապա հարգելի պրոֆեսորը սրտագին փոսքեր ասաց Մայր Աթոռի դերի վեհության և Վեհափառ Հայրապետի եկեղեցաշին, ազգաշին գործունեության մասին: Խմբովին երգված «Տէ՛ր, կեցո՛ Դու զհայս» մաղթերգից հետո խոսք առին նաև Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամներից պ. Ա. Տիրացյանը և պ. Ա. Աղաջանյանը և շնորհավորեցին Մայր Աթոռի տոնը:

Մափահարությունների տակ խոսք առավ նաև սիրելի Վարպետը՝ Ավետիք Իսահակյան, որի արտասանած սրտից բխած խոսքերը խորապես հուզեցին բոլոր ներկաներին:

Ընդունելությունը վերջացավ Վեհափառ Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

ՀՈՒՆԻՍԻ 2-ին, ԿԻՐԱԿԻ, ԵՐԿՐՈՐԴ Մաղկազարդ: Մայր Տաճարում պատարագեց և քարուղեց հոգեշնորհ Տ. Մուշեղ վարդապետ Պետրկյանը՝ օրվա տոնի նշանակությամբ մասին:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 3-ին, ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԹԻ, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահության տակ, Հոգևոր Ճեմարանում տկավեցին 1956—1957 տառնակաճան տարվա ամսվերջի բանավոր քննությունները: Քննություններին ներկա եղան Վեհափառ Հայրապետը, բանաստեղծ Ա. Իսահակյանը, Գեղարքունի Հոգևոր Խորհրդի անդամները, Մայր Աթոռի միաբանությունը և ամբողջ դասախոսական կազմը:

Քննությունները տևեցին մինչև հունիսի 15-ը, շաբաթ օր:

ՀՈՒՆԻՍԻ 5-ին, ՉՈՐԵՔԱՐԹԻ, Վեհաբարանում միաբանական լսարանում դասախոսեց հոգեշնորհ Տ. Մեարուզ վարդապետ Անթաթյանը՝ Վեհափառ Հայրապետի Անդլիա կատարած ուղևորության առթիվ «Հայ և Անդլիական եկեղեցիների հարաբերությունը» թեմայի շուրջ:

ՀՈՒՆԻՍԻ 9-ին, ԿԻՐԱԿԻ, Հոգեպարտատ (Պենտեկոստի): Մայր Տաճարում հանգիստվոր սուրբ պատարագ մատուցեց գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Տիր-Հովհաննիսյանը: Տոնի վաղակցությունը Մայր Աթոռ տվաժի էր եկել հավատացյալների խումբ բազմություն: Պատարագի ընթացքում, «Հայր մեր»-ից առաջ, քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Վահան վարդապետ Գալամ-դարյանը ձկնի և զմեկ Հոգևոր քով Սրբով բնաբանով: Հավարտ սուրբ պատարագի

կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն հունիսի 2-ին Կոստանդնուպոլսում վախճանված գերաշնորհ Տ. Գրիգորիա եպիսկոպոս Կարապետյանի հոգու փրկության համար: Հանգուցյալ սրբազանի կյանքի և գործունեության մասին խոսեց հոգեշնորհ Տ. Նղիշ վարդապետ Սարգսյանը:

Սուրբ պատարագին և հոգեհանգստյան արարողության ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 12-ին, ՉՈՐԵՔԱՐԹԻ, հոգեշնորհ Տ. Մաշտոց արքեպիսկոպոս թաղից միաբանության համար վեհաբարանում կարդաց Կրկնորդ դասախոսությունը «Վեհափառ Հայրապետ Մոսկվայում և Մոսկվայի հայ գաղութը» թեմայի շուրջ:

ՀՈՒՆԻՍԻ 16-ին, ԿԻՐԱԿԻ, «Ակիլդե Յարոթեան կիրակեցի» և յիշատակ եղիայի մարգարէին: Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ քահանա Տ. Մկրտչյանը: Այսօր Մայր Տաճարում իր անդրանիկ քարոզը խոսեց հոգեշնորհ Տ. Հոսիկ արքեպիսկոպոս Սանթրոյանը, ծանրաւալով եղիա մարգարեի կյանքի և նախանձահույզ գործունեության վրա:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 17-ին, ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԹԻ, «Տօն սրբոց կուսանացն Հոփսիմեանց» Նախատունակը և առավոտյան ժամերգությունը կատարվեց Ս. Հոփսիմյանց վանքում: Սուրբ կույսերի նահատակության տարեգարծի առթիվ Ս. Հոփսիմյանի տաճարում պատարագեց և քարոզեց վանքի վանահայր հոգեշնորհ Տ. Նահապետ վարդապետ Մուրադյանը: Քարոզիչ հայր սուրբը վերջ հանեց սուրբ կույսերի նահատակության

դեղեցկությունը և մահվան դեմ խիղախելու քաջությունը՝ հանուն քրիստոնեական կրոնի վեհ իդեալների:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 17-ին, ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, առավոտյան ժամը 10-ին Հոգևոր Ճեմարանում, փոխ-տեսչի նախագահությամբ գումարվեց մանկավարժական խորհուրդ, որն ամփոփեց 1956—1957 ուսումնական տարվա կիսամյա և ամսվերջի քննությանց արդյունքները: Հետիոթօրի ժամը 3-ին Վեհափառ Հայրապետի մոտ Վեհարանում տեղի ունեցավ մանկավարժական խորհրդակցություն՝ նվիրված 1957—1958 տարվա ուսումնական տարվա արդյունքների:

Խորհրդակցությունում Վեհափառ Հայրապետը որպես մանկավարժ արեց մի շարք օգտակար և անհրաժեշտ դիտողություններ՝ Ճեմարանում աշխատանքը է՛լ ալելի կադմատիկորված անցկացնելու և արդյունավետ դարձնելու համար:

Խորհրդակցության վերջում Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց հայտնել Իր օրհնությունը: ու գոհունակությունը տեսչության և դասախոսական կազմին՝ Ճեմարանի ուսումնա-դաստիարակական աշխատանքներում ձեռք բերված գոհացուցիչ արդյունքների համար:

Ժամը 4-ին Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց Իրեն սեղանակից դարձնել Հոգևոր Ճեմարանի դասախոսական կազմին:

ՀՈՒՆԻՍԻ 18-ին, ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, «Տօն սըրբոց կուսանացն Գայիանեանց»: Ս. Գայանեի վանքում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Մուշեղ վարդապետ Պետկյանը՝ օրվա սոնի նշանակության և բարեպաշտ հայ կնոջ՝ կյանքում կատարած մեծ դերի մասին:

ՀՈՒՆԻՍԻ 6-ին, ՀԻՆԳՇԱՐԹԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց ՍՍՈՄ Ճարտարապետների միության պատասխանատու քարտուղար Արթուրյանը, որին ընկերակցում

ՀՈՒՆԻՍԻ 20-ին, ՀԻՆԳՇԱՐԹԻ, «Յովհաննու Կարապետի և Աթանազիոսի հպիսկոպոսի» տոնի առթիվ Ս. Շողակաթի վանքում պատարագեց և տոնախմբվող սրբերի մասին քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Վահան վարդապետ Գալամդարյանը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 22-ին, ՇԱՐԱԹ, «Տօն Սրբոց Գրիգորի Լուսավորչի մերոյ ելիցն ի վերապէն»: Մայր Տաճարում հանդիսավոր սուրբ պատարագ մատուցեց գերաշնորհ Տ. Սահակ սրբազանը: Առավոտյան ժամերգությունից հետո Վեհափառ Հայրապետի հրամանով և Սահակ արքեպիսկոպոսի շնորհաբաշխությամբ դպրության չորս աստիճաններ ստացան Հոգևոր Ճեմարանի դասարանական բաժնի 11 շրջանավարտները՝ Ցոլակ Աղաջանյան, Իշխան Մելքոնյան, Խորեն Մեխանեջյան, Վլադիմիր Կեղոյան, Հակոբ Զենեղյան, Հակոբ Զաքարյան, Գասպար Կակոյան, Գրիգոր Ներսիսյան, Ֆիլիպ Փիլիպոսյան, Վարուժան Առաքելյան և Արուհամ Մարգարյան:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 30-ին, ԿԻՐԱԿԻ, «Բարեկենդան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի պահոց»: Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Հակոբ քահանա Հակոբյանը: Հավարտ սուրբ պատարագի կատարվեց հանդիսավոր հոգեհանգստյան պաշտոն՝ բարձրաշնորհ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանի և Մայր Աթոռի բարերար նորոգ հանգուցյալ ներսեա Կյուրակնկյանի հոգիների փրկության համար:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ԱՅՑՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈՒՆԻՍԻ 3-ին, ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Հարավսլավյան երիտասարդական միությունների պատվիրակությունը: Հյուրերը հղան Մայր Տաճարում և թանգարանում:

Էին Մոսկվայի և Երևանի մի խումբ ճարտարապետներ՝ Միխայլովը, Խոջանը, Մադամյանը, Աղաբաբյանը և ուրիշներ: Այցերուն երբ հանգամանորեն ծանոթացան Մայր Տաճարի ճարտարապետական առանձնահատկություններին և պատմությանը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 9-ին, ԿԻՐԱԿԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց հունգարական լրագրողների պատվիրակությունը, գլխավորու-

թյամբ «Նեպասաբաղշադ» թերթի գլխավոր խմբագիր Դեթե Նեմեշու: Պատվիրակության կազմի մեջ մտնում էին «Նեպասաբաղշադ» թերթի խմբագրական կազմի անդամ Կարոյ Սամոշին, Հունգարական ռադիոյի նախագահի տեղակալ Դյուլա Շիմոն, «Լուդաշ Մարի» ամսագրի պատասխանատու խմբագիր Դիերդ Ֆելդշեր, «Նեպակարատ» թերթի գլխավոր խմբագիր Իշտվան Վարկոնին, հրապարակախոս Միխայ Անդրաշ Ռոնային, Դիեր-Շոպրոնի մարզի «Կիշալ-ֆելդ» թերթի գլխավոր խմբագիր Շանդոր Լոյային, «Ասբադֆելդ» գյուղացիական շաբաթաթերթի խմբագրի տեղակալ Դյուլա Էլեր, Հունգարիայի հեռագրական գործակալության և ռադիոյի Մոսկվայի մշտական թղթակիցներ Զաբա Կիշեր և Իշտվան Կուլշարը, «Գանց ուլշադ» գործարանային թերթի խմբագիր Դիերդ Էրդեին, Հունգարիայի Սոցիալիստական բանվորական պարտիայի Կենտկոմի մամուլի բաժնի վարիչ Քիշա Սաբոն:

Վերջում հյուրերին ընդունեց Վեհափառ Հայրապետը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 11-ին, ԵՐԵՎԱՆԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեցին Գերմանական Դիմոկրատական Ռեսպուբլիկայի մի խումբ գրողներ՝ արձակագիր, բանաստեղծ և մանկական գրող, Գերմանական Դիմոկրատական Ռեսպուբլիկայի գրողների միության քարտուղար Մաքս Կիմերինգը (պատվիրակության ղեկավար), բանաստեղծ, պետական մրցանակի լաուրեատ, «Ռուվանդալու» թյուն և ձև» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Պետեր Հուլսելը, արձակագիր Վոլֆգանգ Յոհան, գրականագետ Էդուարդ Ցակը, ուսա գրականության թարգմանիչ Մոնիկա Հուլսելը, քննադատուհի Քրիստա Վուլֆը և ակնարկագիր Հերմոտ Հաուպտմանը:

Մայր Տաճարը և եկեղեցական հնագիտական թանգարանը դիտելուց հետո հյուրերն արժանացան Վեհափառ Հայրապետի ընդունելության:

ՀՈՒՆԻՍԻ 19-ին, ՉՈՐԵՔՇԱՐԹԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Բիրմայի պառլամենտի պատվիրակությունը, որի կազմումն էին Աղգոմբոնների պալատի

սպիկերի տեղակալ Տակին Թեյն Մաունդը (պատվիրակության ղեկավար), Սաո Կուն Ին, Սո Լու Լուն, Դուլա Լուվանլին, Ու Թա Դունը, Ու Մաունդը: Պատվիրակության հետ էին նաև ՍՍՌՄ-ում Բիրմական Միության արտակարգ ու լիազոր դեսպանի կինը՝ տիկին Չինը, ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի դեպուտատ Պ. Ի. Մորդուլը, ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահության պատասխանատու աշխատակիցներ:

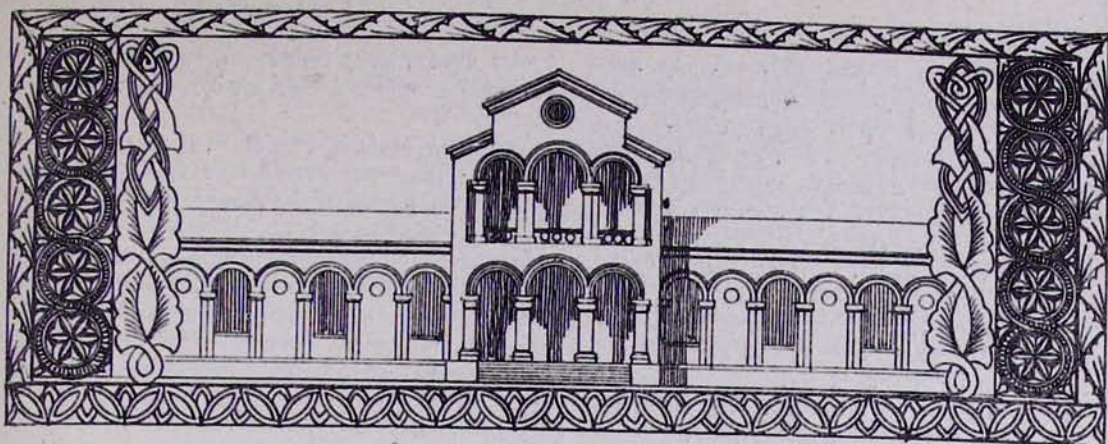
Մայր Աթոռում ողջունելի խոսքով հյուրերին դիմեց Մայր Տաճարի ավագ լուսարար Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը, որից հետո արագանը հյուրերին բացատրեց Տաճարի ճարտարապետական կառուցվածքը և ծանոթություններ տվեց Մայր Աթոռի ներքին կյանքի մասին:

Աղգոմբոնների պալատի սպիկերի տեղակալ Տակին Թեյն Մաունդը իր և պատվիրակության անդամների անունից խորին շնորհակալություն հայտնեց ջերմագին ընդունելության համար: Հյուրերը Մայր Աթոռից մեկնեցին լավագույն տպավորություններով:

ՀՈՒՆԻՍԻ 24-ին, ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Չեխոսլովակյան Ռեսպուբլիկայի կերպարվեստի աշխատողների պատվիրակությունը՝ Վեռվանին ումինի» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Դուշան Շինդելարժի գլխավորությամբ, Հյուրերը դիտեցին Մայր Տաճարը և եկեղեցահնագիտական թանգարանը, որտեղ նրանց առաջնորդում և բացատրություններ էին տալիս գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսը և թանգարանի վարիչ հոգեշնորհ Տ. Հուսիկ արքեպիսկոպոսը:

ՀՈՒՆԻՍԻ 24-ին, ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, հետմիջօրեի ժամը 3-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Ղարաբաղի 70 հայ տառցիչներից բաղկացած խումբը: Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց ընդունել ուսուցիչներին և շուրջ մեկ ժամ տևող սիրալի տեսակցության ընթացքում հետաքրքրվեց Ղարաբաղում հայ դպրոցների և տառցիչների վյանքով:

ԱՄԵՐԻՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒՅՎՈՐ ԺԵՄԵՐՆԵՐԸ

Հունիսի 25-ին, շաբաթ օրը, Ս. Գրիգոր լուսավորչի «Են ի վերապէն» տոնին, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահության տակ, Հոգևոր Ճեմարանի պատշաճորեն զարդարված հանդիսությանը սրահում, տեղի ունեցավ Հոգևոր Ճեմարանի 1956—1957 ուսումնական տարվա ամսվերջի հանդիսությունը:

Ժամը 3-ին Հոգևոր Ճեմարան առաջնորդվեց Վեհափառ Հայրապետը, ուր ընդունվեց դասախոսական կադմի, ուսանողության և լուրջ ներկաների խանդավառ ու սրտագին ծափահարություններով: Նորին Ս. Օծույթյան ընկերակցում էին սիրելի Վարպետը, Գերադույն Հոգևոր Խորհրդի և Վերասուղիչ հանձնաժողովի պատվարժան անդամները և Մայր Աթոռի միաբանությունը:

Հանդեսն ակսիւնց Հայկական ՍՍՌ Պետական Հիմնի նվազումով, որն ունկնդրվեց հոտնկայս: Ապա Ճեմարանի երգչախումբը հանդիսությանը ևրդեց «Ուրախ ընր Ս. Եկեղեցի» շարականը, որից հետո հանդեսի բացումը կատարեց Ճեմարանի դասախոս Ա. Հատիտյանը: Այսօր կրկնակի ուրախության օր է Հոգևոր Ճեմարանի համար: Առաւելտյան սուրբ պատարագին Ճեմարանի դասարանական բաժնի ավարտական դասարանը՝ 11 հոգի, Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ արտոնությամբ, արժանացավ դպրության չորս աստիճանների, իսկ այժմ՝ Ճեմարանի ամբողջ ուսանողությունը 1956—1957 ուսումնական տարվա ընթացքում իր ձեռք բերած գիտելիքները, երգի, արտասանության,

ինքնագիր ընդաստեղծության և շարադրության վերածված, որդիական անհուն երախտագիտության հետ, իր սիրելի և քորովագութ Վեհափառ Հայրապետին է ընծայարւում, ասելով. «Զքոյս ի քոյոց Քեզ մատուցանեմք»:

Ամսվերջի հանդիսությունը բաղկանում էր երկու մասից: Առաջին բաժնում կատարվեցին իմացական ազատ մրցություններ (երգ, արտասանություն, ինքնագիր բանաստեղծություն և շարադրություն), իսկ երկրորդ բաժնում լսվեց Հոգևոր Ճեմարանի տեսչության 1956—1957 ուսումնական տարվա գործունեության տեղեկագիրը:

Առաջին բաժնի արտասանական մրցություններին մասնակցեցին Ա. Մարդարյանը («Սալվու չինար, էջմիածին»), Ն. Պալյանը («Դավթի հրաժեշտը»), Ի. Մելքոնյանը (հատված «Զայն հայրենական»-ից): Ապա Ճեմարանի երգչախումբը երգեց «Մեր երգը», որից հետո իրենց ինքնագիր շարադրություններով մրցման մասնակցեցին բարեշնորհ Սարգիս սարկավազ Բեհրուդյանը («Դեպի Օշական») և Ճեմարանական Կ. Սուրբասյանը («Տաթևի վանքը»):

Օդն է զով» խմբերգից հետո ակսիւնցին երգի մրցությունները՝ «Կարգը», խոսք՝ Գյոթնի, երաժշտություն՝ Ռ. Մելիքյանի (Պետրոս սարկավազ), «Մովը», խոսք՝ Ա. Իսահակյանի, երաժշտություն՝ Վ. Սրվանձոյանի (Կարապետ սարկավազ), «Աստուծո», խոսք՝ Վ. Թեքեյանի, երաժշտություն՝ Վ. Բե-

դեկլանի (Ժիրայր Ճերեճյան), «Բարձր սարեր», «Անուշ» օպերայից, երաժշտություն՝ Ա. Տիգրանյանի (Խորեն սարկավազ)։

Խմացական ազատ մրցությունների արդյունքները, քննչական հանձնաժողովի (փոխ-տեսուչ Մեսրոպ վարդապետ, դասախոսներ Ա. Հատիտյան, Պարգև Շահբազ, Հրանտ Գևորգյան) ներկայացմամբ, Վեհափառ Հայրապետի թելադրությամբ և Վարպետի մասնակցությամբ փնտրանքներն այսպես. արտասահման մրցության մեջ առաջնություն չեն տրվել ոչ ոքի։

Նրդի մրցման մեջ լավագույն կատարման համար առաջին մրցանակի արժանացավ բարեշնորհ Պետրոս սարկավազը («Վարդը»), փնտրագիր բանաստեղծության մեջ «Կոնստի պատկ»-ին արժանացավ Ա. դասարանի ուսանող Ն. Պալյանը իր «Արարատ» բանաստեղծության համար, որը տպագրվում է ամսագրի սույն համարում, առանձին էջում։

Արձակ շարադրության մրցման մեջ առաջին փարգի մրցանակի արժանացան երկու հոգի՝ Մարգար սարկավազը («Ինչպիսի Օշական») և Կ. Սուքիասյանը («Տաթևի վանք»)։

Ահա՛ այդ շարադրությունները, որոշ կրճատումներով։

Դ Ե Պ Ի Օ Շ Ա Ն Ա Ն

Մայիսյան ջինջ առավոտ է։ Արևի պայծառ շողերը ողողել են Արարատյան դաշտավայրը։ Ամեն տեղ գարնանային բազմերանգ ծաղիկների բույրն է զգացվում։ Այսօր մենք՝ ձեմարանի ուսանողներս, շտապում ենք Օշական, խոնարհվելու մեր ազգային փառքերից մեկի, երանելի մեծ ուսուցիչ, հայ գրի ու գրականության հիմնադրի և Մեծ Սուրբի նվերական գերեզմանի առաջ և համբուրելու այն։ Գիտեմ, որ հետոսն Անցնում ենք այն արահետով, որով մի օր յոթ պարթև երիտասարդների հետ Հմայակ Մամիկոնյանն ու Վահան Ամատունի իշխանը, ժողովրդի հոծ բազմությունը ճեղքելով, Մեծ Սուրբի սև ոսկերիկ դազաղը ունեին՝ անցել են։ Նրանք անցել են լացով, աղաթի մոմունջով և վշտով, իսկ մենք անցնում ենք ներշնչմամբ, հույզով ու ապրումներով։ Մեր սիրտը նրանց սրտերի պես վշտի բոցերում չի այրվում, այլ ուրախության ծփանքների մեջ է։

Արևը կիզում է։

Մոտենում ենք Օշականին։

Գյուղ չհասած, տների կոտորների ու ծառերի միջից դեպի վեր խոյացած եկեղեցու զանգակատունն է երկվում։

Մեր հոգին լցվում է ցնծությամբ։ Արագանում ենք մեր քայլերը։ Ահա մեծ սրբի գերեզմանը...

Ներկուղանքով մտնում ենք Կեկեղեցի։ Անպաճույճ, պարզ բայց վեհ ու տպավորիչ է եկեղեցու ներսը։ Խորանի առաջ շարված մեր խումբը հնչեցնում

է «Որք զարդարեցին» շարականը, նրա բառերին ու եղանակին հանձնելով մեր ջերմ հույզերի ամբողջ հորդությունը։

Շարականի երգեցողությունից հետո Մեսրոպ վարդապետը մեզ առաջնորդում է աչ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացվում և մի քանի աստիճան ունեցող սանդուղքը մեզ ցած է տանում միաստվեր մի անկյուն, որտեղ, քարե կամարների հավիտենական անդորրի ու լուռության մեջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ և անզարդ շիրմարար։ Այստեղ է հանգչում հայ տառերի ստեղծողը, Մեծ Վարդապետը։ Այս գերեզմանն է մեր ազգային իդեալի ներշնչարանը։

Ս. Մեսրոպի հոգու հետ մեր հոգիների երկյուղած հաղորդության նվիրական ժամն է։

Անկրկնելի հուզիչ պահեր են ապրում։ Միտքս սահում է դեպի դարերի խորքը և մշուշապատ անցյալի միջից որպես փարոս իմ աչքերի առաջ ճառագայթում է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի լուսալայծառ դեմքը։

Վերագառնում ենք։

Արևը տաք է հիմա, շատ տաք։ Մեր սրտերն էլ տաք են և ուժգնորեն բարախում։

Չնայած նորից հետոսն ենք ուղևորվում, բայց Ս. Մեսրոպի հրաշագործ սերը քաղցրացրեց մեր ճանապարհը, սրբեց հոգնածությունը մեր վրայից և նոր ոգի ու շունչ ներարկեց մեր երակների մեջ։

Վերադարձանք՝ լցված Ս. Մեսրոպի հոգով և տեսիլքով։

Այս ճանապարհորդությունը մեր բոլորիս սրտերի և զգացմունքների վրա խորին և անջինջ տպավորություն թողեց և մենք վերադարձանք լիցքավորված և անմահ Վարդապետի «աղվոր այրենգիմ»-ից դաս տաած։

ՍՍՐԳԻՍ ՍԱՐԿԱՎԱԶ ԲԵՀՆՈՒԴՅԱՆ

Տ Ա Թ Ե Վ Ի Վ Ա Ն Ք Ը

Ամեն մի պատահական դիտողի իր հույսակա տեսքով հիացմունք է պատճառում միջնադարի հայ ճարտարապետության ամենահրաշալի հուշարձաններից մեկը՝ Տաթևի հուշակավոր վանքը, որի պարիսպները պսակում էին Որոտանի ուղղահայաց կիրճը։ 1931 թվականի երկրաշարժը կործանել է այն և հիմա միայն նրա պատերն են մնացել։

Տաթևի վանքի հիմքը դրվեց հայոց Յեթ թվականին (895 թ.) Սմբատ Բագրատունու Թագավորության, Սյունյաց Աշոտ իշխանի և Գևորգ Գուշեցի կաթողիկոսի օրոք։ Վանքը կառուցվեց ԺԱ դարում Աշոտի հրամանով, Հովհաննես Կաթողիկոսի ուղղակիությամբ։ Հայրուր կանգուն բարձրություն է ունեցել՝ երկու սյուների վրա հանգչող նրա դմբերը, 43 կանգուն երկարություն և 24 կանգուն լայնություն։ Բաղկացած է եղել չորս խորանից, բացի ավագ խորանից։ Ներսից կանգնեցրած է եղել երկու սյուն՝ խորհրդանշելով Թագոս և Բարթողիմեոս առաքյալներին։ Եկեղեցին կառուցելիս, նրա հիմքերում դրել են առաքյալների և այլ սրբերի մասունքներ։ Կից կառուցվել են դրատուն, դամբանատուն, պատուպարան, իսկ հարավային դռան

գիմաց, հանուն Ս. Սրբորգուժյան, կանգնեցրել են մի զարմանալի սյուն, որի բարձրությունը 15 մետր է, իսկ պարագիծը՝ 3 մետր:

Գավազան-սյունն ունի յոթ նիստ (երես), շինված է սրբատաշ քարերից, կանգնած է երկու մեծ բազմանկյունի խարիսխների վրա: Վերեի պատվանդանը ավելի նեղ է, կրում է սյան բունը տասներկու հավասար, մեկմեկու վրա դրված աստիճանների վեցերորդի գազաթի, շրջապատված է պարուրաձև երկգոտի միակողմ դարձմանյակով: 1931 թվականի երկրաշարժից հետո, սյան այս մասը ամրացված է շրջանակաձև երկաթ-նեղով՝ այն ամուր և հաստատ պահելու համար: Այս վիթխարի քարեղեն զանգվածին բավական է մի թևի հպել և նա կսկսի ճռճվել: Շատ ճարտարապետներ են փնտրել այս հրաշք-սյան ճոճման գաղտնիքը: Ոմանք կարծել են, թե նրա հիմքը սնդիկով է լցված և գոգաձև է ազդեցված: Սակայն ոչ ոք չի կարողացել հայտնագործել բուն գաղտնիքը: Ավանդությունը պատմում է, թե կենդանի մտադրվում է հիմնովին կործանել սյունը: Հրամայում է, որ տասը զոմեշ լծեն և նրանց լծից փոխել կապեն այն: Հրամանը կատարվում է, և երբ զոմեշները սկսում են քաշել, փոքր կարվում է և բոլորն էլ ձորն են գահավիժում, մինչդեռ գավազան-սյունը մնում է կանգուն և մշտահաստատ:

Նույնիսկ 1931 թվականի երկրաշարժից հետո գավազան-սյունը մնում է կանգուն: Այդ սյունը պիտի մնա հավիտ, որպես լույս կոթողը հայոց հավատին, Տաթևացու հավատին:

Վանքին կից եղել է սյունաշարով երկդված նախա-որհ, որտեղ, Պլատոնի ակադեմիայի օրինակով, ուսուցումը բացօթյա է կատարվել: Հայկական հնագույն դարձարանակի ներառելը հյուսիսաօրենքով են ծածկված սալիկները: Վանքը կառուցվել է բարձրագույն տեղում, Կարծես նա հսկողը լինե՞ր գեղատեսիլ բնության:

Մեծ է եղել Տաթևի դերն ու նշանակությունը հայ կյանքում: Նա սկզբից ի վեր հանդիսացել է հավատի, ներշնչման, գիտության և գաղափարական լույսի աղբյուր: Վանքին կից եղել է համալսարան, որն ունեցել է 10 000 ձեռագիր: Համալսարանը հիմնել է Հովհան Որոտնեցին 1345 թվականին, գործել է շուրջ 70 տարի:

Մեծ հռչակ էր վայելում վանքը համալսարանի հետ միասին. «... ջահալորեալ իրեկ զարեգակն ի մէջ առանդաց՝ երևելի էր ի մէջ ամենայնի ոչ միայն շինուածովք, այլև պայծառանայր քահանայական և կրօնաւորական դասիք ի շափ 500 եղբայրց. լի էր և ծովամատոյց փրկիսոփայիք, երաժշտական երգաց, ճոխ էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն. նաև արհեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»: Տաթևը այնքան է հռչակ վայելել, որ նույնիսկ կոչվել է «երկրորդ Աթենք»: ԺԴ—ԺԵ դարերում Տաթևը իր նշանակությամբ ավելի է պայծառանում հանձնիս եւոսմեծ փրկիսոփա-վարդապետները Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու Որոտնեցին «Երբև արեգակն փայլէր ընդ ամենայն ազգս հայոց և լուսաւորէր զամենայն աստուածային գիտութեամբ»: Տաթևը համալսարանը՝ Հովհան Որոտնեցու գլխավորությամբ Որոտնեցին, ստիպված, դարձրեց հայկական միջնաբերդ, որ և վախճանեց իր փառքը: 1388 թվականին Որոտնեցու մահից հետո նրա վարդապետական ամբիոնը շարունակում է իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին՝ «Քրիստոսածառաւ աղբիւրն, անմար արեգակն, և երկրորդ Լուսաւորին, վարդապետն ամենայն հայոց...»:

Ունիթոսների (միաբարենների) դեմ բուն պայքար մղեց Տաթևի համալսարանը՝ Հովհան Որոտնեցու գլխավորությամբ: Որոտնեցին, ստիպված, դարձրեց հետ միասին տեղափոխվեց Ապրակունիս, ուր և վախճանեց 1388 թվականին: Որոտնեցու մահից հետո նրա վարդապետական ամբիոնը շարունակում է իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին՝ «Քրիստոսածառաւ աղբիւրն, անմար արեգակն, և երկրորդ Լուսաւորին, վարդապետն ամենայն հայոց...»:

Տաթևացին թողված է եկեղեցու հարավային պատի առջև, սպիտակ քարերով շինված մատուռ դամբարանի մեջ: Եկեղեցին կիսավեր է, բայց կանգուն է յոթնալույս վարդապետի մատուռ շիրիմը: Ներկայումս վանքը կիսավեր է, կամարները խորտակված են և այնտեղ ամայություն է տիրում:

Տաթևի ավերմանը պատճառ են հանդիսացել դարերի ընթացքում բարբարոս հրոսակները և 1931 թվականի երկրաշարժը:

Ներշնչված Որոտնեցու և Տաթևացու հավատով, թափանցելով լույսի, գիտության օվկիանի մեջ, հետևելով իմաստասեր վարդապետներին, ընդմիջապայծառ պահենք հայ հանճարեղ մտքի երկնակամարի անմար աստղեր Որոտնեցու և Տաթևացու անմահ հիշատակը:

Հավերժ անսասանություն՝ Հայաստանյայց եկեղեցուն: Հավերժ անսասանություն՝ Տաթևացու լույս կոթողին: Հավիտենական փառք մեր մեծ վարդապետներին:

Կ. ՍՈՒՔԻԱՆՍԱՆ

Հանդեսի երկրորդ մասն սկսվեց «Ակոռիի կարասը» խմբերգով: Ապա Վ. Կերոյանը ջութակի վրա հաջողությամբ կատարեց «Հունգարական պոեմա»-ն: Տիգրան Ութուշյանը ձեմարանի ուսանողության անունից կարդաց Վեհափառ Հայրապետին ուղղված որդիական երախտագիտության և շնորհակալության ջերմ դաջմունքով գրված հետևյալ ուղերձը.

Վեհափառ Տե՛ր.

Ուսանողության կողմից թույլ տվե՛ք ձեմարանի ամսվերջի այս հանդեսին հայտնել երախտագիտական ջերմ և ինքնաբերական շնորհակալություն այն հոգատարության և գուրգուրանքի համար, որոնց արժանացանք իւրե ձեմարանի ուսանողներ, ավելի ճիշտ՝ որպես Ձերդ Վեհափառության հոգևոր որդիներ:

Փակվեց ուսումնական տարին: Հետագարձ հայացքը անցածի վրա՝ մեր սրտերը լցնում է արդար հպարտությամբ: Ձերդ Վեհափառության և Հոգևոր ձեմարանի մշակների աշխատանքով՝ ցանկալի սերմանվեց պտղաբեր հողում:

Այս ուրախ առիթով մեր հոգին ու սիրտը երկյուղածորեն ուղղված են առ Աստված, որ

ժամանակին բացեց մեր աչքն ու ականջը, տեսնելու և լսելու Տիրոջ այգին մշակելու կանչող ձայնը: Ծիշտ է, դեռ թույլ էմ մեր զգայարանները, դեռ մեզ շրջապատում է պատանեկան անգիտության մշուշը, բայց շնորհիվ Ձերդ Վեհափառության, մենք արդեն զգում ենք մեր հայրերի բոցավառված ջահի ոչ միայն լույսը, այլ նաև ջերմությունը: Մենք զգում ենք մեզ ուղղված նալվածքների ոչ միայն ծանրությունը, այլ նաև քաջալերանքն ու հրավերը: Այդ նալվածքները ամենուրեք մեզ հետ են: Նրանք գալիս են Ձեր գլխավորությամբ ուսուցչական ամբիոնից, գրքերի էջերից, սերունդների հոգին իրենց մեջ բյուրեղացրած այս սրբատաշ քարերից: Դուք, Վեհափառ Տեր, մեզ սովորեցրիք խոսել մեր պապերի հետ, հասկանալ նրանց, ապրել նրանց գաղափարներով: Այդ միաձուլումը անցյալի հետ, նույն ժամանակ թափանցումը այսօրվա իմաստին, հասցրին ձեռնարանի այս տարվա ավարտական Գ դասարանի այսօրվա նվիրման և ողջակիզման, ու մենք կքայլենք մեր ավագների հետքերով:

Մեր սրտերը լիքն են անհուն երախտագիտությամբ դեպի Ձերդ Վեհափառության գործակիցները, այս նվիրական հաստատության բոլոր միաբաններն ու աշխատողները: Մեր սրտերը լիքն են անհուն երախտագիտությամբ և ջերմ սիրով նաև դեպի Հայրենի կառավարությունն ու բովանդակ հայ ժողովուրդը: Ծեմարանը Լուսավորչի կանթեղն է, ոչ թե Արագածի կատարին կախված, այլ սուրբ խորանների առաջ բոցավառվող: Մենք գիտակցում ենք այդ կանթեղում լցված յուզի, հայ հոգու, սրտի ու մտքի թանկությունը, ստեղծագործությունը և ուխտել ենք անել մեր կարելին՝ այդ կանթեղի ձեթը անխառն ու մշտնջենական դարձնելու համար:

Մենք ուրախ ենք ուսումնական այս տարեշրջանին ձեռք բերված հաջողություններով: Գիտենք սակայն, որ սա «սկիզբն է երկանց» և անհրաժեշտ է բավական երկար ժամանակ, մեր օւթերից դուրս գտնվող բոլոր միջոցների օգնությամբ, շարունակելու համար սկսվածը: Դրա համար, երբ շնորհակալություն ենք հայտնում Ձերդ Վեհափառությանը, հայ ժողովրդին՝ Հայրենիքում կամ ի սփյուռս աշխարհի, Մայր Աթոռի միաբանությունը, և ձեռնարանի դասախոսական կազմին, նույն ժամանակ խնդրում ենք, որ շարունակվի խնամքը և առաջնորդությունը մեր հոգու և մարմնի:

Այս հանդիսավոր առիթով թույլ տվեք, Վեհափառ Տեր, մաղթելու, որ Ձեր շուքն ու ղեկավարությունը միշտ անպակաս լինեն

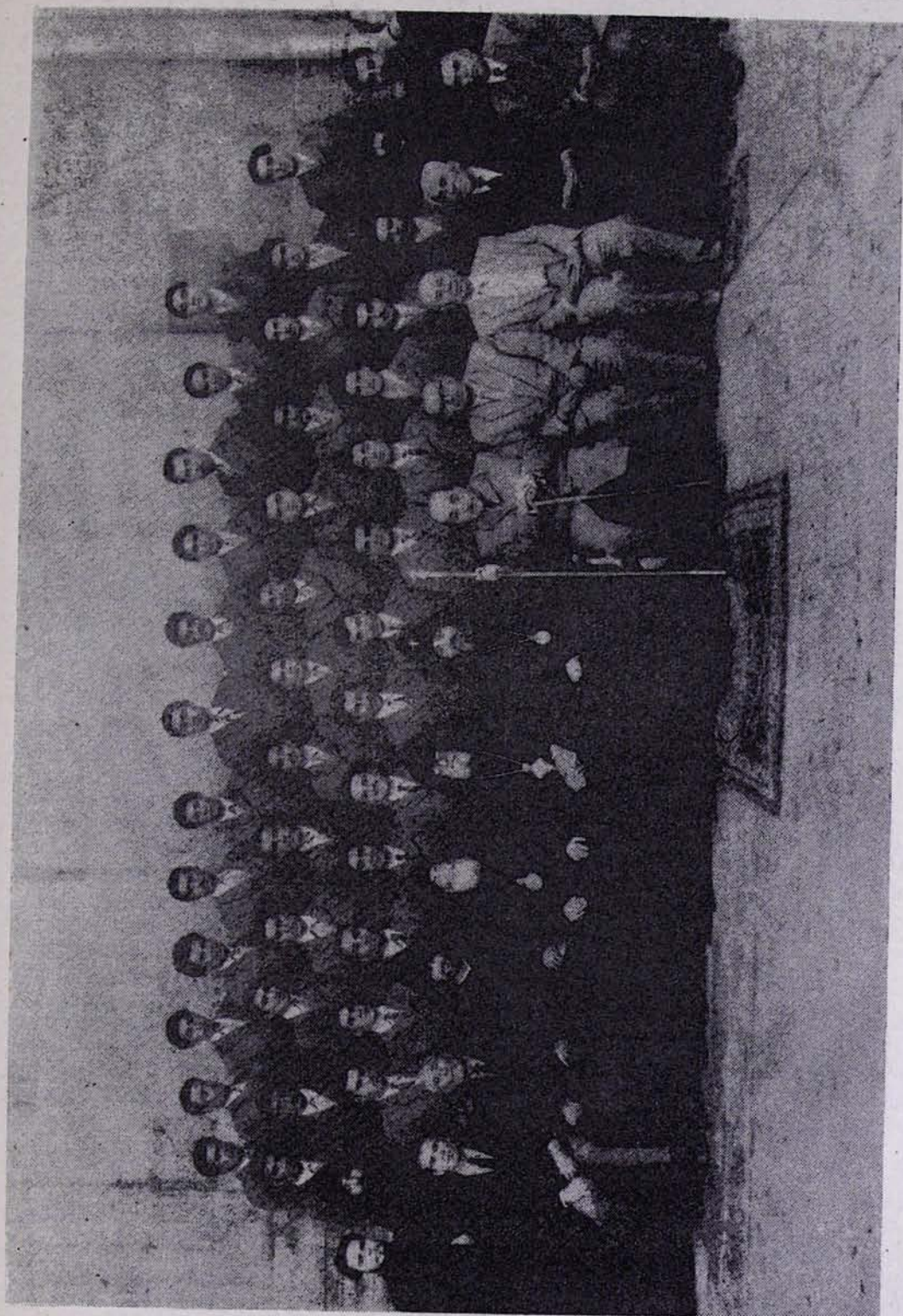
մեր վրայից ու կրթության այս սուրբ հարկից, ուր թրծվում են մեր հոգիները, մտքերն ու կամքերը, որպեսզի կարողանանք պտղաբերել Ձերդ Վեհափառության և բոլորի վաստակը մեր ուսանողական տարիներում»:

«Աշխույժ նալվաստի» խմբերգի կատարումից հետո Գ. Ներսիսյանը դաշնամուրի վրա ապրումով նվագեց Շոպենի «Ինքնաբույս ֆանտազիա»-ն:

Հոգևոր ճեմարանի փոխ-տեսուչ հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Անթարյանը կարգաց ճեմարանի 1956—1957 ուսումնական տարվա գործունեության ընդհանուր պատկերը ներկայացնող խնամքով գրված հետևյալ ղեկուցագիրը:

«Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը ավելի քան տասը տարիներ ապրելով ուսումնա-դաստիարակչական ստեղծագործ կյանք, ձեռք է բերել օգտակար կենսափորձ՝ յուրաքանչյուր ուսումնական տարի առավել հաջողությամբ կազմակերպվելու և նորոգվելու համար: 1956—1957 ուսումնական տարվա սեմին ևս նկատի առնվեց այդ փորձը: Սակայն ի մասնավորի կենսագործվեցին Վեհափառ Հայրապետի ջանքն ու անմիջական թելադրությունները, որի պատճառով իսկ արդյունքը առավել կերպով զգալի և շոշափելի դարձավ: Այս ուսումնական տարին սկզբնավորվեց հաջողությամբ, ավելի կազմակերպված պայմանների մեջ:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ պատվարժան Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը ամենայն բժախնդրությամբ քննության առնելով նոր ուսումնական տարվա հետագա աշխատանքները բարեհաջող կերպով սկսելու նախնական բոլոր միջոցառումները, տվեց համապատասխան որոշումներ և վավերացրեց ուսումնական ծրագիրը: Համաձայն այս նոր ծրագրի, Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը առավել հարգալից և կոշտ վրա: Կրոնական-աստվածաբանական, եկեղեցա-պատմական, կանոնադրական և եկեղեցագիտական առարկաների հետ զուգընթաց դառավանդվելու էին հայագիտության, պատմագիտության, հնագիտության, հայկական արվեստագիտության բնագավառի առարկաներ, ինչպես և ավելի շեշտվում էր գրաբար և աշխարհաբար լեզվի, ռուսերեն ու ֆրանսիերեն լեզուների դառավանդությունը է՛լ ավելի արդյունավետ հիմքերի վրա դնելու անհրաժեշտությունը: Ծրագրի վավերացման հետ միաժամանակ կատարվեց Հոգևոր ճեմարանի վարչության, դասախոսական կազմի լուրջ ընտրությունը, որով շատ հաջողություններ են պայմանավորված:

Ա. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՆԱՂՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՂԱՓԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ, ԳԵՐԱԿՈՆԵՍ ՇԻՔԵՎՈՐԻ
 ԽՈՐՀԻ ԱՅԿԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ԴԱՍԱՆՈՍՆԵՐԻ ՀԵՏ (1957 թ.)

Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ Հոգևոր Ծեմարանի վերատեսուչ էր հրավիրված Կալիֆորնիայի թեմի բոլորանվեր և հարուստ իմացականությամբ օժտված առաջնորդ գերապատիվ Տ. Շնորհք եպիսկոպոս Գալստյանը։ Դժբախտաբար մեր եկեղեցական կյանքի ինչ-ինչ պարագաների բերումով Սրբազան Հայրը չկարողացավ լինել մեզ մոտ։

Դասախոսական կազմը գլխավորում էր Նորին Ս. Օծովյան Վեհափառ Հայրապետը՝ դասավանդելով հոգեբանություն Ա լսարանում և Գ դասարանում։

Սուրբ էջմիածնի Հոգևոր Ծեմարանի ուսուցչական կազմը և վարչությունը իրենց վստահված պարտականությունները կատարեցին ըստ հնարավորին լավ, իրենց իմացական և հոգեկան կարողությունները բոլորանվեր կերպով բաշխելով մեր սիրելի ուսանողներին։

1956—1957 ուսումնական տարվա համար նոր ուսանողների ընդունելությունը կազմակերպվեց հաջողությամբ։ Ավելի քան 60 թեկնածուներից ընդունվեցին 30-ը, որոնք բաժանվեցին համապատասխան դասարաններին։ Ուսանողության ընդհանուր թիվը հասավ 47-ի։ Գոհունակությամբ պիտի ընդգծել, որ Ս. էջմիածնի Հոգևոր Ծեմարանի պատմության մեջ առաջին անգամ լինելով այս տարի արտասահմանի հայ դաղուլիներից և ունեցանք ուսանողներ։ Այս ուսումնական տարվա ընթացքում ողջ ուսանողությունը ընդգրկված էր մեկ լսարանի և երեք դասարանների մեջ։ Տարեկներին Ա լսարանը ուներ 8 ուսանող, Գ դասարանը՝ 14, Բ դասարանը՝ 9 և Ա դասարանը՝ 9։

Ուսումնական տարվա ընթացքում կարգապահական կանոնների խախտման, այլևայլ անպարկեշտ ընթացքի և Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողի ազնիվ կոչման անհամապատասխան համարվելու պատճառով հեռացված են 4 հոգի, մնացած 3-ը ազատված են համաձայն իրենց խնդրագրերի։

1956—1957 ուսումնական տարվա աշխատանքները կատարված են ավելի քան զոհացուցիչ կերպով՝ Նորին Ս. Օծովյան և պատվարժան Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նախատեսած ծրագրի, ձեռք առած անհրաժեշտ միջոցառումների, հոգատար թեկադրությունների, Հոգևոր Ծեմարանի վարչության և ուսուցչական կազմի բարեխիղճ, եռանդուն, ամենախիստ պատասխանատվության զգացմունքով թեկադրված աշխատանքի և ուսանողության ցուցաբերած ջանասիրության և կարգապահության շնորհիվ։

Հաջողությամբ իրագործվեցին ուսման ծրագրերը։ Դասավանդությունները եղան արդյունավետ։ Եկեղեցի հաճախումները եղան կանոնավոր։ Դժբախտաբար սակայն աստվածաբանական առարկաները, ուսուցչի բացակայության պատճառով, մնացին չդասավանդված։

Ուսանողության մտավոր և հոգեկան կարողությունների արագ և առողջ աճի համար ձեռք առնվեցին բոլոր հնարավոր միջոցառումները, կազմակերպվեցին դասախոսություններ, հանդեսներ, երեկույթներ, դրոսարշավներ, ուխտագնացություն դեպի Ս. Մեսրոպ Մեծ Վարդապետի շիրիմը և այլն։ Ուսանողության գեղարվեստական ճաշակը զարգացնելու և հղկելու համար քանիցս ուսանողները եղան համերգներում, օպերայում, թատրոնում և կինոներում։

Տեղի ունեցան ուսանողական ժողովներ, որտեղ քննության առնվեցին Ս. էջմիածնի Հոգևոր Ծեմարանում ուսումնական, դաստիարակչական, կարգապահական և եկեղեցական կյանքը լավագույնս կարգավորելու հարցերը, քննադատվեցին որոշ ուսանողների անկարգապահ և անպատշաճ արարքները։

Այս տարի Վեհափառ Հայրապետի անմիջական հոգատարությամբ նորից համալրվեց Մայր Աթոռի գրադարանը, որն արդեն գործում է կանոնավոր կերպով։

Հոգատար և բարյացակամ վերաբերմունքի հետ միաժամանակ հետևողական խստության և արթնությամբ հետևել ենք յուրաքանչյուր ուսանողի առօրյա կյանքին՝ դպրոցից ներս, եկեղեցում, հասարակական տարբեր վայրերում, ննջարանում, ճաշարանում և այլուր։ Ամենափոքր թերություններն անգամ չեն մնացել անվրեպ և սրբագրվել են թեկուզ պատժի միջոցով։ Այս տարվա կարգապահությունը Հոգևոր Ծեմարանում եղել է է՛լ ավելի գիտակից։

Մասնակի ուղարկություն է նվիրվել ուսանողների դաստիարակության գործին։ Հետևողականորեն և դասավանդությունների ժամանակ, և զանազան առիթներով նրանց ներշնչել ենք վառ և անխաղախ հայրենասիրություն, անձնվեր լազաասիրություն, եկեղեցասիրական անկաշառ ոգի, մեր ժողովրդի դարավոր նվաճումների հանդեպ հարգանքի և պաշտամունքի զգացմունք, և միասնական ներդաշնակ ու համերաշխ կյանք վարելու համոզմունք։

Վեհափառ Հայրապետի հայրական գուրգուրանքի շնորհիվ մեր ուսանողները գտնվում են կենցաղային հարմարավետ պայմաններում։ Ապահովված են վայելուչ համա-

ղգեստով և այլ ղգեստներով: Սնունդը մըշտապես եղել է լավ: Ննջարանները իրենց պարագաներով եղել են հանգստավետ, մաքուր և առողջարար: Ժամանակին հոգ է տարվել առողջապահության, լվացքի, բաղանիքի և սպիրտի մասին: Օգտվել են կուլտուրական սպասարկման բոլոր ձևերից: Ամեն առավոտ զբաղվել են մարմնամարզությամբ և օրվա ազատ ժամերին կազմակերպվել են խաղեր:

Ուսանողների առօրյա կյանքը ավելի կանոնավոր հունի մեջ դրած լինելու համար, որոշ ուսանողների հանձնարարված էին պարտականություններ, ինչպես՝ հանդերձապահություն, հանդիսասրահի հսկողություն, ննջարանի մաքրության հսկողություն և այլն: Յուրաքանչյուր դասարան իր ավագն ուներ և նշանակված էր հերթապահություն: Նույնը նաև յուրաքանչյուր ննջարանում:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի 1956—1957 ուսումնական տարվա համար նախատեսված էր 455 000 ռուբլի ընդհանուր բյուջե: Բոլոր ծախսերը կատարվել են Հոգևոր ճեմարանի վարչության պահանջով և Մայր Աթոռի տնտեսա-ֆինանսական կառավարչության միջոցով: Ուսուցիչների կատարողականի հաշվետվությունը վերապահվում է Մայր Աթոռի տնտեսա-ֆինանսական կառավարչության:

Ուսանողները իրենց ջանասիրության շնորհիվ կիսամյա և ամսվերջի քննությունների ընթացքում հասան լուրջ հաջողությունների: Վեց ուսանողներ կապրելատրվեն քննություններին լավագույն գնահատականների արժանացած լինելու համար, չորս ուսանողներ ունեն վերաքննելի և երկու ուսանողներ կրկնում են իրենց դասարանը: Վարքի համար լավագույն գնահատականը ստացած հինգ ուսանողներ նույնպես կապրելատրվեն:

Այսօրվա ամսվերջի հանդեսին հայտարարված է մրցություն լավագույն շարադրության, ինքնագիր բանաստեղծության, արտասանության և երգեցողության ու նվագի համար: Այս մրցության նպատակն է երևան բերել ուսանողների սեփական կարողություններն ու ձիրքերը և նրանց զարգացման համար հնարավորություններ ստեղծել:

Այս է համառոտակի նկարագրված անցնող ուսումնական տարվա ընդհանուր պատկերը: Հիշված հաջողությունների հետ զուգընթաց ունեցել ենք մեր սխալները և անշուշտ չենք հասել մեր ցանկալի բարձրության: Սակայն հավատում ենք, որ աստիճանաբար կսրբագրվեն այդ բոլորը և Հոգևոր ճեմարանը մոտիկ ապագայում ինքնիրեն կգտնի լրիվ կերպով:

Վեհափառ Տե՛ր.

Մեզ համար արդեն ավելի քան համոզմունք է, որ Դուք Ձեր ուշադրությունը սեռե՛ք Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի վրա և շատ սրտառուչ հույսեր եք կապել նրա հետ: Անցնող ուսումնական տարվա բոլոր օրերին ու ժամերին Ձեր հետևական տարվա բոլոր օրերին, սրտագին գուրգուրանքով էիք շրջապատել Հոգևոր ճեմարանը: Գիտենք Ձեր ակնկալությունները և ծանոթ ենք այդ ակնկալությունները թելադրող Ձեր ազգաշեն մտահոգությանը: Զե՛ք որ Դուք ժամ առ ժամ սպասում եք, որ Ձերդ Վեհափառությունը շրջապատված լինի հավատավոր և հավատարիմ, անխաղախ ու անկաշառ, խոհուն ու խանդավառ, հայրենասեր, ազգամիկ և եկեղեցաշեն հայ կղերականներով: Դուք այդ պահանջում եք ազգին ներկայանալու համար, մենք այդ խոստանում ենք Ձեզ տալ առանց ամոթի Ձեզ ներկայանալու համար: Ձեր բոլոր հոյակապ ծրագրերն ու նվիրական իղձերը կյանքի եք կոչում, Ձեր փայտյա ճեմարանը չի թևրանա իր երախտիքի մեջ:

Վեհափառ Տե՛ր.

Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի վարչության, ուսուցչական կազմի և մեր ողջ երախտապարտ ուսանողության կողմից ցանկանում ենք Ձեզ երկար և արևոտ օրեր: Ձեր կյանքը թող հոյովի ամենայն երջանկությամբ և բեղմնավոր երախտյալիքով: Թող Լուսավորչի կանթիլի շողքը մշտապես հանգչի Ձեր օծյալ գագաթին:

Ճեմարանի տեսչությունը սրտագին շնորհակալություն է հայտնում նաև Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի պատվարժան անդամներին, որոնք տարվա ընթացքում հաճախ ներկա գտնվեցին ճեմարանի դասավանդություններին, քննություններին և իրենց օգտակար թելադրություններով նպաստեցին ճեմարանի ուսումնա-դաստիարակչական աշխատանքների բարձր ընթացքին:

Ամենաջերմ շնորհակալություն մեր բոլորին սիրելի Վարպետին, որ անձանձրույթ ներկա եղավ ամսվերջի բոլոր քննություններին:

Շնորհակալություն նաև ճեմարանի դասախոսական ամբողջ կազմին, իրենց բարեխիղճ և ազնիվ պաշտոնավարության համար, և ճեմարանի վերակացու արժանապատիվ Տ. Հովհաննես քահանա Մարությանին:

Ճեմարանի վարչության ղեկուցադրի ընթերցումից հետո, փոխ-տեսուչ հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետը հրապարակեց անունները այն ուսանողների, որոնք ուսման, վարքաբարքի, իմացական ազատ մրցություններում և արտաճեմարանական լավա-

գույն աշխատանքների համար արժանացել էին մրցանակի:

1) Ուսման մեջ առաջնության համար պարգևատրվեցին բարեշնորհ Հովհաննես և Խորեն Սարկավադեաները (Ա լսարան), Խորեն Մելիսանեզյան և Հակոբ Զենեզյան (Գ դասարան), Նուպար Պալյան և Արամ Սահակյան (Ա դասարան):

2) Գերազանց վարժի համար մրցանակի արժանացան Յուլիկ Աղաջանյան (Ա լսարան), Հակոբ Զենեզյան (Գ դասարան), Մաքսիմ Հակոբյան (Բ դասարան) և Նուպար Պալյան (Ա դասարան):

3) Բացառիկ եկեղեցասիրության համար պարգևատրվեցին Ռաֆիկ Մկրտչյան (Բ դասարան) և Արշակ Տերտերյան (Ա դասարան):

4) Արտանեմարանական լավագույն աշխատանքների համար նվիրեցին ստացան Շավարշ Նուրյան և Մաքսիմ Հակոբյան (Բ դասարան):

Իմացական ազատ մրուրություններում (երգ, արտասանություն, շարադրություն, բանաստեղծություն) առաջնություն շահող ուսանողները և արժանացան մրցանակներով: Մրցանակի արժանացած բոլոր ուսանողները վեհափառ Հայրապետի ձեռքից աջահամբույրով ստացան իրենց նվերները, դահլիճում հավաքվածների ծափերի տակ:

Վերջում խոսք առավ Վեհափառ Հայրապետը:

«Մեզ համար շատ ուրախալի առիթ մըն է այս, երբ Մեր հոգածության ներքև գտնվող այս հաստատությունը իր աշխատանքներու այս տարվան շրջանը կփակե: Մենք հավաքված ենք տոնելու Մեր Հոգևոր ձեմարանի 1956—1957 շրջանի ավարտումը: Ս. Ավետարանի մեջ, ինչպես գիտեք, բազմաթիվ ձեներով կշեշտվի պարտքը սիրով ու նվիրումով կատարելու գաղափարը: Հիշենք մանավանդ Տնտեսիկ առակին մեջ Տիրոջ խոսքը՝ «Տուր զհամար տնտեսութեան քո»:

Այս հարցումը պետք է ուղղենք մենք այսօր մեր Հոգևոր ձեմարանին՝ դասախոսներուն և մանավանդ ուսանողներուն:

Մեր խոսքը ուղղելով նախ դասախոսական կազմին, ուրախությամբ պետք է ընդգծենք, որ այս տարի մենք բախտը ունեցանք հմուտ, բարեխիղճ և մեր սուրբ հաստատությունը սիրով ուսուցիչներ ունենալ: Մեր խոսքը կվերաբերի բոլորին:

Մանր պատճառներով, գերաշնորհ Տ. Շնորհիկ եպիսկոպոս չկարողացավ Ս. Էմիածին ժամանել ստանձնելու համար մեր ձեմարանի տեսչության պաշտոնը: Անցնող այս շրջանին ուրեմն մենք տեսուչ չունեցանք,

բայց տեսչության աշխատանքները իրենց մեջ բաժնեցին մեր երիտասարդ միաբաններեն Մեսրոպ վարդապետ և Երուսաղեմի Ս. Արոտի երբեմնի միաբան Արթուր Հատիտյան: Արթուր Հատիտյան անձնավորություն մըն է, որ ոչ միայն իր հմտությունն ու աշխատանքի բացառիկ կռուվր բերած է այստեղ, այլ նաև իր բովանդակ հոգին, իսկ Մեսրոպ Հայր Սուրբը, որ արդար պարծանքով կկրե իր վեղարը, իր պարտքը կատարեց նվիրումով և անպայմանավոր հավատարմությամբ. հակառակ իր շատ երիտասարդ տարիքին և փորձի պակասին:

Մեր խոսքը ուղղելով մեր սաներուն, կվերադառնանք «Տուր զհամար տնտեսութեան քո» գաղափարին:

Մենք ամեն առիթ օգտագործած ենք բնություն և կրկնելու համար, որ Մենք մեր ուսանողներեն շատ բան կսպասենք, շատ բան կպահանջենք. Ս. Էմիածին Հոգևոր ձեմարանը իր սաներեն կպահանջե ավելին՝ քան որևէ կրթական հաստատություն:

Մենք կկամենանք նախ, որ դուք բլլաք մարմնով առողջ և տոկուն: Ֆիզիկական առողջությունը, մարմնական ուժերու հավասարակշռությունը կնկատենք հիմնական պայմաններեն մին հոգեկան առողջության: Մենք կկամենանք նաև, որ իմացական ձեր կարողություններով բլլաք ուշիմ, արթուն, ճիշտ և արագ ըմբռնեք ու հասկնաք ձեր շրջապատը և հիմնովին յուրացնեք այն, ինչ որ Ձեր ուսուցիչները ձեզ կսուրվեցնեն: Դուք պետք է գիտություն ամբարեք անհագ ծարավով և սիրով, մանավանդ երեք ուղղությամբ պետք է լավ գիմվիք՝ ա) սրբազան գիտելիքներով, բ) հայերենով և գ) հայ ժողովրդի պատմությամբ: Դուք ոչ միայն պետք է սուրվիք այս բոլորը, այլ տիրապետեք անոնց: Հայոց պատմությունը, ճեմարանցիկ համար, պետք է բլլա երկրորդ Ավետարան: Տարիներ հետո. երբ դուք քաղցեք մեր ժողովրդին, ձեր մեկ ձեռքին պետք է ունենաք Հիսուսի Ավետարանը, իսկ մյուս ձեռքին՝ հայոց պատմության գիրքը:

Մենք կուզենք նաև, որ դուք դառնաք բարոյական նկարագրի տեր մարդեր: Եվ այս կընդգծենք մասնավոր կարևորությամբ: Առանց մարդկային առափնություններու, հոգևորականը կծախողի իր ասպարեզին մեջ անխոստափելի կերպով: Ներքին, հոգեկան հավասարակշռություն և կարգապահություն, անշահախեղություն, համեստություն, պարկեշտություն, եղբայրսիրություն և այս բոլոր առափնություններուն քաղն ու պսակը՝ մաքուր հավատք և սեր և հավատարմություն առ Աստված և դեպի մեր Ս. եկեղեցին և դեպի մեր Ս. Էմիածինը:

Այս հավատն ու սերը և այս անպայմանավոր հավատարմությունը ձեր կյանքի կանոնը պետք է լիլան:

Ու այս բոլորեն վերջ, Մենք կպահանջենք նաև Ձեզմե ճշմարիտ ժողովրդասիրություն և անկաշառ ու աննահանջ հայրենասիրություն: Մայր Աթոռի միաբաններ՝ և ուսանողներ, միշտ հպարտությամբ պետք է մտածեք, քեզ հաղափառներ են մեր վերածնած Մայր Հայաստանին և Հայրենիքի համար գործողներ: Ու զոհաբերողներու առաջին գծին վրա պետք է գտնվիք դուք:

Սիրելի՛ ուսանողներ, ահա քեզ ինչ կպահանջենք Մենք ձեզմե: Կխոստովանի՞նք, քեզ Մեր պահանջները իրոք որ շատ են: Սակայն Մենք չենք ուզեր քաղցնել իրականությունը: Ով որ կկարողանա ըմբռնել և հասկենալ գեղեցկությունը այսպիսի կյանքի մը, ով որ կկարողանա ըմբռնել ու հասկենալ հաղորդությունը այս լուծին, ով որ հոգիով ու մեղք է, բող մնա մեր մեջ, բող մնա մեզ հետ: Սակայն անոնք, որ կարող կլլան մնալ մեր մեջ, անոնք համար կրացվի իրավ փառքի նամբա մը. փառքը՝ ծառայելու մեր ժողովրդին և այս աստվածակառույց Ս. Էջմիածնին: Մենք շատերեն լավերը պիտի ընտրենք, լավերեն՝ լավագույնները:

Մենք կփափագինք արագ քափով պատրաստել վարդապետներ և ֆահանգներ: Դուք շատ լավ գիտեք և կտեսնեք, քեզ ինչքան մեծ է կարիքը հոգևոր մշակներու: Մենք, այո, կըղձանք շատ վեղարներ տեսնել մեր շուրջը, բայց առավել կարևոր է Մեզ համար գիտնալ, քեզ ինչ կա վեղարին տակ: Այս ոգիով է, որ պիտի առաջնորդվինք Մենք այստեղ:

Մեր եկեղեցական կյանքի վերջին տարիներու տագնապը, ամեն բանն առաջ տագնապ է մեր հոգևորականության հոգևոր-բարոյական կյանքի, և հետևանքը՝ առաքելության մը գիտակցության պակասին:

Նրե այսպես չլլար, մեր եկեղեցիին պիտի խնայվեին այնքան անկարգություններ,

կեղծոնախոյս ձգտումներ և անսուրբ գործեր, որոնք դրսևորվեցան մանավանդ վերջին տարիներուն՝ մեր եկեղեցական կյանքի Աթոռներուն մեջ: Դուք ինչքան ատեն Մենք կենդանի ենք, բոլոր պիտի շտաճենք, որ նման արարքներ ի հայտ գան այստեղ կամ այլուր:

Մեր բոլոր հոգևոր ու բարոյական ուժերը լարած, արքուն պահակներու նման պետք է հսկենք, որ նման երևույթներ չկրկնվին:

Այստեղ կանգնած, այս սուրբ ֆաբերուն վրա, ուխտենք կերտել ճշմարիտ հոգևորականներ, ճշմարիտ նկարագիրներ, մշակներ առանց ամոքի:

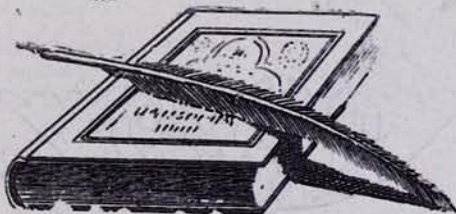
Մեր երազն է, Մեր կյանքի նպատակն է շենցնել, ուրխացնել հազարամյա Ս. Էջմիածինը՝ պարզելով անոր հավատավոր, անբասիր ու անձնվեր սպասավորներ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը գլուխն է մեր Ս. եկեղեցիին, և ան իր զինվորյալ միաբանությամբ և իր Հոգևոր ճեմարանով պետք է դառնա լուսատու փառոս, օրինակ, առաջնորդ և ներշնչարան համայն հայ հոգևորականության և հայ ժողովրդին:

Շնորհավորելով մեր ուսանողները, իրենց աշխատանքներու եզրափակման այս հանդեսի առթիվ կմաղթենք բոլորին բարի և խաղաղ արձակուրդ, կմաղթենք բոլորին, որ նոր ուժեր հավաքած, նոր եռանդով ու սիրով վերադառնան սեպտեմբերին Մայր Աթոռ, սկսելու համար աշխատանքի նոր շրջան մը մտավոր և հոգևոր մշակումի և անումի:

Վեհափառ Հայրապետի այս ոգեշունչ խոսքերը ընդունվեցին հոտնկայա բուռն ծափահարությամբ:

Հոգևոր ճեմարանի ամսվերջի հանդեսը վերջացավ Վեհափառ Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով և Տերունական աղոթքով, որից հետո տեսչական և դասախոսական կազմը և ամբուլը ուսանողությունը մոտեցան Վեհափառ Հայրապետին՝ համբուրելու համար նրա Ս. Աջը:

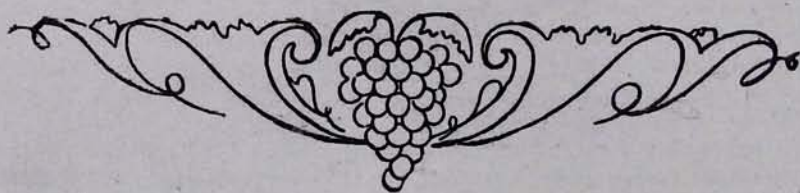

Ն. ՊԱՆՅԱՆ

(Հոգևոր ճեմարանի
Ս. դասարանի ուստեղ)

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ինչպես շֆեղ մի հուշարձան Արարատյան ծաղկող դաշտում,
Արարատն է բարձրացել վեր, մի օր ուրախ, մի օր տրտում:
Ու դարերն են եկել-անցել, ու վարպետներ բյուր-բյուրավոր,
Բայց ոչ մեկը դեռ չի կերտել նման արձան մի փառավոր:
Բնությունն է նրան ինչպես մի վեհ տաճար խոյացրել վեր,
Եվ ամեն մի ֆարի վրա դրել է հույս ու դրել սեր:
Մեր ալեգարդ Մասիսն ի վեր մեր երազներն են մագլցել,
Դարեր ամբողջ նրա լանջին շինականներ երգ են հյուսել,
Նա տեսել է ժողովրդիս խոշտանգումներ՝ րը ահավոր,
Եվ դառնացել է իր հոգին ու մոլեգնել գիշեր ու գօր:
Ու մինչ գետերը մեր վարար, հորդակոճակ ու փրփրալի,
Մովն են վազել, ալիքներում իրենց խառնած այրուն ու դի,
Մասիսը մեր կանգնած հպարտ, որպես տիտան լայնաքիկուն,
Պահպանել է ժողովրդիս ու եղել է կյանքի ալյուն:
Կանգնել է նա վահանի պես, կուրծքը տված մութ տարերֆին,
Կալծակներն են շանթ տեղացել գրանիտյա նրա կրծքին,
Բայց մնացել է անսասան, տեսել է բյուր ավեր ու վիշտ,
Եվ կոտորած արյունավեժ ու շեների կրակը միշտ...
Սերունդներ են եկել անցել ու բանակներ անեղազոր,
Բայց Մասիսը, Մասիսը ծեր, կանգնել է վեհ ու փառավոր:

ՀԱՐԵՎԱՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Կեչառիս, Սևան, Սառնաին, Հաղրատ և Հառինա վանքերը)

Մայր Աթոռում գեղեցիկ ավանդութուն է տարձել Հոգևոր Ճեմարանի տնտեսական տարին փակել Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնի հաջորդ օրը։ Վեհափառ Հայրապետը Հոգևոր Ճեմարանի նկատմամբ ունեցած իր հայրական վառ հոգածությամբ սրտառու ապացույցը տվեց այս անգամ ևս, հրահանգելով Ճեմարանի տեսչության, որ Ճեմարանը փակելուց առաջ տնտեսագնացություն կազմակերպվի տեղի մեր պատմական վանքերը՝ Կեչառիս, Սևան, Սառնահին, Հաղրատ, Հառինա և այլ ուխտատեղիներ, և ապա արձակուրդ տրվի ուսանողության՝ վերադառնալու տոն իրենց ծնողների մոտ, համգատանալու և կազդուրվելու համար։

Վեհափառ Հայրապետի այս հրահանգը անսահման երախտագիտությամբ ընդունվեց Ճեմարանի տեսչության, դասախոսության և ամբողջ ուսանողության կողմից։

Հունիսի 24-ն է, օրը երկուշաբթի, ամառային վառ ու պայծառ օրերից մեկը։ Ճեմարանում եռուզեռ կա։ Սովորական ժամից շուտ վարժել են տառնողները և նախապատրաստվում են մեկնելու Քննություններից և եկեղեցական տոներից հետո այսօր նրանց առաջին ազատ օրն է։ Բարձր է բոլորի տրամադրությունը և ուրախ են ամենքը։ Ճեմարանի բակում կանգնել են վանքի երկու մեծ ավտոմեքենաները, պատրաստ հեռավոր ճանապարհորդությունների։ Մեր խոսքը բաղկացած է 50 հոգուց։

Հնչում է մեկնումի ժամը։ Մտնում ենք եկեղեցի աղոթելու։ «Տէր, ուղղեա զգնացս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան, Տէր, ուղղեա և առաջնորդեա» մեզ բոլորիս։ Բարձր և ուրախ տրամադրությամբ բարձրանում ենք մեքենաները։ Ժամը 7-ն է, կրթման մեքենաները թողնում են Ս. Էջմիածինը, հարազատ Մայր Աթոռը և ուղղվում են դեպի Երևան։ Խաղաղ ու զով առավոտ է։ Մեքենայում սկսվում է «առավոտյան ժամերգությունը»-ը և ապա մինչև Երևան հնչում է երգը ուրախ և զվարթ։ Երևանում մեզ միանում է դասախոսների ամբողջ խումբը։ Ժամը 8-ին սիրուն Երևանը թողնելով մեր ետին տալովում ենք տեղի Մաղկաձոր... Հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունն սկսվում է Կոռայից։ Երևանից դուրս գալուց հետո մեր առջև բացվում է Հայրենի բնության սքանչելի տեսարանը։ Ամեն կողմ ծառ ու ծաղիկ, կանաչ ու թարմություն։ Լիաթոք շնչում ենք ծաղիկների և մրգերի բույրերով հագեցած օդը, մինչ մեքենայի առաջ քալվում է ասֆալտապատ ճանապարհի սև ժապավենը։

Մաղկաձորը փոխվում է շրջանային կենտրոն հանդիսացող քաղաքատիպ գեղեցիկ ու սիրուն Ախտա ավանից 8 կիլոմետր տեղի հյուսիս-արևմուտք, իսկ Երևանից՝ 37 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Մաղկաձորը տեղակայված է Մաղկոնյաց լեռների արևմրտահայաց լանջի մի փոքր հարթակի վրա, ձորակի եզրին, շրջապատված անտառապատ լեռներով և ծաղկալիս հովիտներով

ու սարահարթերով: Մաղկածոր գյուղը մեր հին մատենագրության մեջ կոչվել է Կեչառու, որի անունով էլ վանքը կոչվել է Կեչառիս, «մենաստան հոյակապ, մի ի պանծալի դաստակերտաց Պահլավունեաց»: Մաղկածորը Վարաժնունի իշխանների սեփականությունն է եղել և միջին դարերից կոչվել է նաև Մաղկունիք կամ Մաղկունյաց գավառ, որի հետևանքով էլ հետագայում Կեչառիսը կոչվել է Դարաշիշակ — Մաղկածոր:

Բագրատունիների օրով, ժ դարի երկրորդ կեսին, այս գավառը անցնում է Պահլավունիներին, և Կեչառիսի վանքը ժԲ—ժԳ դարերին դառնում է Հայաստանի ամենախոշոր և ազդեցիկ վանքերից մեկը: Նա ունեցել է իր հոգևոր դպրոցը, ուր սովորել են ժամանակի նշանավոր վարդապետները և նրանք թվում մանավանդ 13-րդ դարի մեր նշանավոր վարդապետներից խաչատուր Կեչառեցին:

Մեր մեքենան Հրազդանի ափերով բարձրանում է Մաղկածոր, և անտառի եզրին, փարթամ վանաշուքյան մեջ մեր աչքերի առաջ պարզվում է Կեչառիսի վանքի հուշարձանների խումբը, որն անտարակույս պատկանում է հայ ճարտարապետության անկրկնելի կոթողների թվին: Հեռվից նա խոսում է արդեն մեր սրտերին, հոգում և հուզում մեզ: Ի՞նչում ենք մեքենաներից և երկրաշօթյամբ մոտենում այդ սրբավայրերին: Վանքի հուշարձանների խումբը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, մեկ գավթից և մի քանի դամբարան-մահարձաններից: Կեչառիսի վանքի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Գրիգոր եկեղեցին, կառուցված 1003 թվականին Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից: Դմբեթակիր մեծ դահլիճ է, ուղղանկյուն հատակագծով, սալահատակված, տանիքը պատած սալաքարերով: Տաճարին վից արևմրտյան կողմից դռնվում է հոյակապ գավթիք, շինված չորս արմերի վրա, կամարակապ, կանտոնահատակ առանցքով, երդիկով:

Այցելում ենք նաև Ս. Նշան (ժԲ դար), Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային կողմում, կաթողիկե եկեղեցին՝ Ս. Նշանի հարավային կողմում. այն կառուցել է Պոռշյան խաղբակ իշխանի որդի Վասակը՝ ժԳ դարի առաջին քառորդում: Ամեն կողմ վեհություն, խորհուրդ: Կեչառիսի վանքի չորրորդ եկեղեցին է Ս. Հարությունը, կառուցված 1220 թվականին, որը գտնվում է վերոհիշյալ վանքերի խմբից դեպի արևմուտք, 200 մետր հեռավորության վրա:

Կեչառիսի վանքը հարուստ է նաև դամբարաններով և մահարձաններով: Նրախտագիտությանը և խորոմակ հարգանքով լցված շրջապատում ենք մանավանդ վանքը կա-

ռուցող ճարտարապետ Վեցիկ վարդապետի նշանավոր մահարձանը: Նրա գեղեցիկ տապանքարի վրա կարդում ենք՝ «Վեցիկ վարդապետս յաղաթս յիշևալի ի Քրիստոս աղաչեմք»:

Ավելի քան մի ժամ այստեղ ենք, ամեն մի քաջին մի գեղեցկության ենք հանդիպում, ամեն մի կտոր քարի վրա դրոշմվել է հայ ժողովրդի մտքի, հոգու, արտի և ձեռքերի մշտնադարձի գեղեցկությունը, որը սպալմորում է մեզ, հուզում և արդար երախտագիտությամբ է լցնում մեր սրտերը դեպի մեր փառապանծ նախնիքները՝ իշխան, վարդապետ, գրիչ, քարտաշ, մշակ: Այս խոհերի մեջ նորից տաղվում ենք Ս. Գրիգոր եկեղեցին աղոթելու: Մեզ հետ է գլուխ ամբողջ քնակչությունը, Մաղկածորում հանգստացող խումբը: Եկեղեցում հուշիկ երգում են մեր սարկավազներն ու տառնողները՝ «Քորհուրդ խորին»-ը, «Տէր, տղորմեա»-ն, «Հայր մեր»-ը: Հուզումը պատում է մեզ բոլորիս: Ծնմարանի փոխ-տեսուչ Մեսրոպ վարդապետը «Հոգևոց» է արտասանում: Եվ մենք հիշում ենք ոչ միայն Գրիգոր Մագիստրոս իշխանին, Վեցիկ վարդապետին և Հովհաննես քահանային, այլ նաև տգեկոչում ենք հիշատակը բոլոր նրանց, որոնց քրտինքն է թափվել այս քարերի վրա, և որոնց անունները Աստուծուն միայն հայտնի են: Դուրս ենք գալիս տաճարից: Վանքի բակում լավում է հայ տաղանդավոր արհեստավորի մրճի և քունգի շինարար ձանը: Ինչ քանդվել է ժամանակի ավերիչ հարվածների տակ, այսօր քար առ քար, գիծ առ գիծ, կամար առ կամար վերակառուցվում է: Հայրենի կառավարությունը խոշոր միջոցներ է առամորդել այս նշանավոր հուշարձանը վերականգնելու համար: Արդեն երկու տարի է, ինչ սկսվել և շարունակվում են վերականգնման աշխատանքները: Բակում մեկ շրջապատում են քաղաթիվ մարդիկ: Առաջին խակ հանդիպումից մեզ զգում ենք հարազատ միջավայրում: Մարկավազները, տառնողները շրջանակ վազմած՝ սիրով պատասխանում են բոլոր հարցերին: Նկարվում ենք բազմաթիվ անգամներ: Մաղկածորի սառը և առողջարար օդը վարդապետ խմբից հետո հրաժեշտ ենք առնում վանքից, Մաղկածորից և Հրազդանի ափերով տաղվում դեպի Կապույտ Սևան:

Սեպտեմբեր 11-ն է: Մեքենայի ամբողջ թափով, ասֆալտապատ ճանապարհով սուրում ենք դեպի Սևան, իսկ մեր միտքը սավառնում է հայ ժողովրդի պատմության միջով:

Հայկական բարձրավանդակի լեռներում եղած բազմաթիվ չճերի մեջ իր մեծությունը,

գեղեցիկությամբ առաջին տեղն է գրավում Սեանը, անցյալում Գեղամա լիճ կամ Գեղարքունյաց ծով։ Սեանը աշխարհի լեռնային մեծ և բարձր լճերից մեկն է։ Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1916 մետր է, մակերեսը հավասար է 1416 քառակուսի կիլոմետրի, իսկ լճի ամպզանն ունի 4760 քառակուսի կիլոմետր տարածություն։ Սեանա լճի ավազանն ունի եռանկյուն ձև։ Դեպի ամպզան իջնող լեռնաշղթաների լանջերը ծածկված են զմրուխտ արոտավայրերով։ Սեանա լճի մեջ են թափվում մոտ 29 գետ ու վտակ։ Լճից դուրս է գալիս միայն Հրազդանը կամ Զանգուն։

«Բարի և գեղեցիկ է ծով ի խաղաղ ժամանակի», — ասել է Բարսեղ Կեսարացին, մանավանդ մեր շքնաղ Սեանը, ամռան, երբ «հանդարտացեալ կայցէ յալեաց և ի մրրկաց»։ Հիացած նայում ես ճրնդ ծիծաղել ջուրց նորա, որ յազգի ազգի գույնս ցուցանեն գերին երփն նարստուց, մերթ ծիրանույ, մերթ կապուտակի։ Ահա այսպիսի էր արդարև Սեանը մեր ուխտի օրը։ Գեղամա, Արեգունի, Սեանա, Վարդենիսի, Զանգեզուրի լեռները խոր խաղաղությամբ և ջերմագին սիրով իրենց գրկում առած օրորում են Սեվանը և կղզին, «իր դույզ վանքերի տարուրն հուզիչ սրբության մեջ»։

Մեր մեքենան կանգ է առնում կղզու ստորոտում, հանգստյան տան դարբասի առաջ, որի թևերը բացվում են հյուրընկալորին։ Այստեղ ևս մեզ շրջապատում են խանդավառականքով։ Դեպի վանք մեր ճանապարհի վրա մեկ է միանում այստեղ հանգստացողների խումբը։ Բարձրանում ենք վզուտ փոքր դառիվերը և կանգ ենք առնում հարավ-արևմուտյան փոքր սարալանջի վրա։ Մեր տոբերի տակ է Սեանը, փռած իր մաքուր հայելին։ Շրջանակ կազմած, կանգնել նայում ենք վար, մինչև առաջին դասարանի ուսանող նույնպիսի Պալյանը, խորունկ ապրումով ու ներշնչումով, արտասանում է Ճեմարանի փոխ-տեսուր Մեսրոպ վարդապետի (Փայլակ Միածան) «Սեանը» գեղեցիկ բանաստեղծությունը, որի պատկերները, միտքը, ներշնչությունը և գաղափարական բովանդակությունը ապավորում են մեզ, հուզում։

«Ուր էլ որ լինի Սեանը խնուռ ու կապուտաշի,

Մեր վեճ լեռների սուրբ սկիհի մեջ քե ընե՞

քաժակում,

Ողի կը տա մեզ, կը տա մեզ սուրբ հաց

և կը տա գինի,

Ու հայ տաճարում լինի պատարագ և հայրց երկրում

խնդրյուն լինի»։

Այս խմբով ուղղվում ենք դեպի վանք։ Պատմական ու նվիրական արահետով անցնում և մտնում ենք Ս. Կարապետի եկեղե-

ցին, որը կառուցել է Սյունյաց Տիկին Մարիամը 874 թվականին։ Առաքելոց եկեղեցին էլ կառուցվել է 874 թվականին նույն իշխանուհու կողմից։ Սեանի վանքերն ևս եղել են մեր հոգևոր մշակույթի վառ ու հարուստ օջախ, որ սովորել ու ստեղծագործել են մեր հավատավոր ու սրբակենցաղ հոգևորականներից շատերը, որոնցից ոմանք բարձրացել են նաև Հայրապետական Դահի վրա։

Սեանի վանքի առունը սերտորեն կապված է նաև մեր ժողովրդի պատմագրական պայքարի պատմության հետ։ Սեանի ճակատամարտում 922 թվականին Աշոտ Բ Երկաթը, վանքում ապաստանած իր մի խումբ քաջերի հետ, հարձակվեց արաբ Բեշեր օստիկանի հրոսակների վրա և նրանց փախցրեց մինչև Դվին։

Կրոնարույր ու հայրենաշունչ այսպիսի դրվագների վերհիշումով մտնում ենք եկեղեցի։ Փոքր, սիրուն մի մատուռ է Ս. Կարապետի եկեղեցին, փոքր կղզու փոքր ալտարի վրա։ Այստեղ ևս կատարվում է հուշի ու տպավորիչ ժամերգություն, որին ներկա են լինում Սեանում հանգստացող հայեր և ուսանի։ Ճեմարանականները երգում են Սեանի ճակատամարտի առթիվ գրված «Ձի Աստուած ընդ մեզ է» շարականը, «Նալեաց սիրով»-ը, «Տէր, ողորմեա»-ն և «Հայր մեր»-ը։

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո շրջապատում ենք կղզու զանազան մասերը, ծանոթանում կղզու պատմության և գաղտնարաններին, որտեղ պահվել են արհավիրքի օրինին շրջակա վանքերի և հայ գյուղերի հարստությունները, ձեռագրերը, և նույնիսկ դենքերը։

Ժամը 3-ին նախաճաշում ենք Սեանի ամփին, կանաչների վրա։ Վաղելում ենք Սեվանի Իշխան ձուկը։ Հետմիջօրի ժամը 4-ին հրաժեշտ ենք առնում կապույտ Սեանից։

Սեանից վեր մինչև Մովսեսյան ճանապարհը անցնում է լճի ափերով։ Կանգ չենք առնում։ Մեր մեքենան սուրում է վեր, միշտ վեր, սարն ի վեր։

Սկսվում կա գրուշի մոտ մենք արդեն գտնվում ենք ծովի մակերևույթից 2122 մետր բարձրության վրա։ Ցուրտ է, մրսում ենք։ Ապա ճանապարհը օձազալար սլուլուլանալով իջնում է Դիլիջանի ծաղկավետ և դալարադիզ հովիտը։ Այստեղ անձրևում է առատորեն։ Լիաթող շնչում ենք Դիլիջանի կանաչավետ երկնիքների, սոճիների և անձրևի բուրմունքով հազեցած օդը։

Դիլիջանից լիալի Կիրովական, ճանապարհի երկու կողմերում, փռված են փարթամ կանաչների և ընդարձակ մրգաստան-

ների մեջ թաղված կղմինդրի տանիքներով գլուղներ:

Որեկտյան ժամը 6-ին հասնում ենք Կիրովական, երբեմնի Ղարաբեղիսեն: Կիրովականը հիանալի դիրք ունի. դաշտագեղ բլուրների լանջին, երբեմնի Գուգարաց աշխարհի Տաշիրք գավառի Բամբակաձորի մեջ, Տանձուտ, Վանաձոր և Փամբակ գետակների օղակների մեջ առնված: Հեռվից Կիրովականի վրա իշխում է Մայմեխ լեռնագագաթը:

Կիրովականը Հայաստանի երիտասարդ և գեղեցիկ երրորդ քաղաքն է, որ իր ուշագրավ դիրքով, բարեկարգ փողոցներով, զբոսադահլիճներով, պուրակներով և ծաղկափայտներով հմայում է մեզ: Հատկապես գեղեցիկ է քաղաքի կենտրոնական հրապարակը, որի շուրջ բարձրանում են հայկական ճարտարապետության և նորարարական ճարտարապետության գեղեցիկ շենքեր: Անցյալի տիտուր և սև քաղաքից ոչինչ չի մնացել: Կիրովականը արդիական և երիտասարդ քաղաք է, թաղված ծառերի մշտադալար կանաչի գրկի մեջ: Կիրովականը նաև զարգացած արդյունաբերական կենտրոն է, որտեղ կան բազմաթիվ գործարաններ: Բացի այդ, քաղաքը ծածկվել է միջնակարգ դպրոցների, երաժշտական, արհեստագործական ուսումնարանների, մանկապարտեզների, մանկամասերի, պարգարանների և հիվանդանոցների խիտ ցանցով: Քաղաքում մեքենաներով ման գալուց հետո, ուղղվում ենք դեպի Կիրովականի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կանգ ենք առնում եկեղեցու մեծ դարպասի առաջ: Մեքենաների շուրջ հավաքված բազմաթիվում մեզ դիմավորում է ժպիտներով: Ուղղվում ենք եկեղեցի, որը 80-ամյա Ս. Գևորգ ավագ քահանա Գևորգյանը և Անթիլիասի դպրեվանքի նախկին տեսանող և այժմ նորօծ Ս. Վարդեն քահանան կատարում են ձրեկոյան ժամերգությունը: Մարկավազներն ու ճեմարանի տեսանողներն ամոխիշապես անցնում են դաս՝ պրակայի գլուխ, և խանդավառությամբ երգում օրվա ստեղծի համբարձին՝ «Նրանելի տուրք մանկունքն»: Եկեղեցին լցվում է հավատացյալներով, որոնք երկրպագություն ցուցնում են ժամերգությունը:

Կիրովականի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը շինվել է Հովհաննես Կարբեցու օրով 1831 թվականին, նախկին եկեղեցու երկրաշարժից քանդակվուց հետո, ճարտարապետական տեսակետից առանձին արժեք չի ներկայացնում:

Ժամերգությունից հետո եկեղեցու բակում հավաքված ժողովուրդը շրջապատում է մեր ուսանողությունը. նրանք բազմաթիվ

հարցեր են տալիս Վեհափառ Հայրապետի, Մայր Աթոռի և Ս. Էջմիածնի մասին: Անձրևում է: Այս եղանակին հաճախող են անձրևները այստեղ: Գիշերում ենք Կիրովականում:

Հունիսի 25-ին, երեքշաբթի, վաղ առավոտյան, մեկնում ենք դեպի Սանահին, Լոռվա աշխարհը, Գուգարաց երկիրը:

Կիրովականից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, դեպի Շիրակի դաշտավայրը տանող խճուղուց մեքենան բաժանվում է դեպի Լոռի տանող ճանապարհը, որի հարավային մասից սկսվում է և դեպի արևելք է տարածվում Բաղուսի կամ Բզումալի, լեռնաշղթան, արևմտաքից ծածկված ալպյան ճոխ արոտավայրերով, իսկ արևելքից՝ թանձրախիտ անտառներով: Մինչ ձորում հոսում է լեռնային առվակը:

Մեքենան բարձրանում է միշտ վեր, մինչ ճանապարհի գոտին սեղմվում է և գրկում Բաղուսի լեռնաշղթայի ալպյան արոտավայրերով ծածկված դաշտագեղ լանջը: Մաքերի գլխին մատախուղ է, և դեռևս չկա արևը: Ամպամած է:

Առավոտյան ժամը 9-ին անցնում ենք Պուշկինյան լեռնանցքով: 2040 մետր բարձրության վրա ենք: Քիչ հետո արդեն կանգ ենք առնում պատմական այն աղբյուր-հուշարձանի առաջ, որտեղ գրված է. «ԱՅՍՏԵՂ ՊՈՒՇԿԻՆԸ 1829 թվի ՀՈՒՆԻՍԻ 23-ԻՆ ՀԱՆՐԻՊԵՆ Է Ա. Ս. ԳՐԻԳՈՅՏՈՎԻ ՄԱՐՄՆԻՆ»: Հարյուր քառասուն տարի հետո, նույն ամսին և համարյա նույն օրերին մենք էլ անցնում ենք նույն լեռնանցքով: Այստեղ ևս մեր աչքերի առաջ պարզվել է հայրենի աշխարհի շնաշխարհիկ գեղեցկությունը: Ահա Լոռվա աշխարհը, Գուգարաց երկիրը, ամպերի մեջ մխրձված լեռնադաշտներով, ընդարձակ անտառապատ հովիտներով և անդնդատր վիթերով: Ի տես այս բոլորի, մեր հիշողության մեջ զարթնում են պատմական այդ վայրերի հետ սերտորեն կապված քաղցր հիշատակներ:

Պուշկինյան լեռնանցքում, աղբյուր-հուշարձանի պրիսին, տասը քալ հեռավորության վրա բարձրացել է սիրուն և ճաշակավոր «Գուգարք» ճաղարանը: Մտնում ենք ճաշարանից ներս: Գտնում ենք ջերմ հյուրասիրություն: Ամեն կողմ մաքրություն և վանդակավորություն: Նախաճաշում ենք այստեղ, ու մի պահ հանգստացած, ճանապարհ ենք ընկնում դեպի Ալավերդի, Սանահին: Օձադալար ճանապարհը քակվում է սարի լանջի վրա: Իջնում ենք Ձորագետի հովիտը: Ահա և գետը՝ Ձորագետը: Տեղ-տեղ շատ խորն է գետի անկողինը. նա սկիզբ է առնում Լոռու հարթավայրից երկու անկմաներով, և մի

որոշ տեղ հանգիստ գալարումներով հոսելուց հետո, դուրս է գալիս Տաշքատափի վրայից և մտնում նեղ ու զառիվայր ձորը: Անցնում ենք Ձորագետի հին կամրջով և բարձրանում Չագին-դաղի հանդիպակաց սարավանդը, մինչ հեռվից երևում են Չագին-դաղի լալվար, լոք և կիջան լեռնագագաթները, և, ճամպերը դանդաղ ուղտերի նման Չագին լեռան վրա կանգ առանք: Հիշում ենք մանավանդ հայ գրականությունից «Լալվարը որսը»: Չագին-դաղի խոր ձորերով է հոսում պղտոր Դեբետը: Անցնում ենք Այգեհատ, Ովղունլար (Օձուն) հայ գյուղերով և ուղղվում դեպի Ալավերդի:

Այժմյան Ալավերդու շրջանը պատմական Հայաստանի Գուգարաց նահանգի Տաշիրք Գավառի մի մասն է հանդիսանում: Ժ դարից այստեղ իշխել են Բագրատունիները: 978 թվականին այստեղ է հիմնադրվել Անիի թագավորության կենտրոնը: Այս շրջանում Տաշիրքը ապրել է տնտեսական, մշակութային, հոգևոր բովանդակությամբ: Կառուցվել են բազմաթիվ վանքեր, աշխուժացել է առևտուրը, կառուցվել են Հաղբատը, Սանահինը, Քոթալը, Հոռոմայրը, Քառասուն մանկունքը և Կայան, Կաթոն, Ախթալա ամրոցները: Ժ դարից այստեղ իշխել են Ջաբար և Խվանի եղբայրները: Իջնում ենք Դեբետի ձորը, և ահա մեր առաջն է Սանահին կայարանը: Այգեհանից մեզ ժպտում են մրգերով ծանրաբեռնված բալենիներն ու խնձորենիները, մինչ Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանները իրենց սրողպատյալ թոքերից արտաշնչում են աշխատանքի ստեղծարար հնչյունը:

Հետմիջօրեի ժամը 1-ին մեր մեքենաները կանգ են առնում Դեբետ գետի վրա ձրգված հին կամրջի մոտ, կամուրջ՝ որը շինվել է Ժ դարում Նանա թագուհու կողմից: Սանահին վանքը գտնվում է կամրջից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, Սանահին համանուն գյուղի սարի լանջին: Շտապում ենք ժամ առաջ հասնել վանք: Ուտով բարձրանում ենք սարն ի վեր, ուխտավորի հավատով և ջերմեռանդությամբ, ժայռոտ և տղորատու ճանգով կաժաններով: ձորում հոսում է պղտոր Դեբետը, հանդիպակաց պղնձաձուլյն լեռներից լսվում է Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանների զվարթ աղմուկը և անընդհատ երթևեկող գնացքների ազդարար սուլուցը: Հասնում ենք Սաեաճին գյուղը: Կլմինդրեն կոտրված ծառերի և փարթամ կանաչների մեջ թաղված երկիկների ետևից երևում է Սաեաճին հուշակավոր վանքի հովանավոր սուրբ զմբեթը: Շտապեցնում ենք քայլերը, ժամ առաջ ծնրա-

դրելու և համբուրելու հաղարամյա վանքի սուրբ քարերը և մեր եռամեծ վարդապետների նվիրական շիրիմները: Վեհերոտ քայլերով մտնում ենք վանքի բակից ներս և համաշխարհային վանք ենք առնում այդ սրբավայրերի և շիրիմների առաջ: Սարսուռ է անցնում մեր ամբողջ մարմնով: Վեհ է պահը և սպասվորիչ... դարերն են մեզ նայում: Սանահին վանքի գոյությունը բարձրանում է մինչև Ժ դար: Քաղկեդոնական վեհերի պատճառով Հոռոմաստանում հալածված հայ հոգևորականները Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրով այստեղ կառուցում են վանք, հիմնում միաբանություն և զբաղվում դիր ու գրականությամբ, աղոթքով ու հայ մշակույթով: Սանահինը դառնում է մեր մշակութային վառ օջախներից մեկը, Բագրատունյաց Սմբատ Բ թագավորի օրերից, այստեղ աշխատում ու ստեղծագործում են մեր եռամեծ վարդապետները, Հայ եկեղեցու մեծիմաստ և քաջակորով պաշտպանները:

Սանահին և Հաղբատ վանքերի մասին խոսել են մեր պատմիչներից Ստեփանոս վարդապետ Ասողիկը (Ժ դար), Սամվել Անեցին (ԺԲ դար), Կիրակոս Գանձակեցին և Մատթեոս Ուտհայեցին և Վարդան վարդապետ Բարձրբերդյան (ԺԵ դար):

Սանահինի վանքը միաժամանակ հանդիսացել է մեր ազգային-եկեղեցական առաջին պանթեոնը: Վանքի տաճարում թե սարի լանջին կողք-կողքի պառկել են մեր պատմության, սրի և քաջության, գրի և հավատքի մեծանուն հերոսները, Ջաբար իշխանից մինչև Գրիգոր վարդապետ Տոտեղոզին:

Ժ դարում Սանահինը իր շրջակայքով պատկանել է Արղունյանց Երկայնաբազուկ իշխանական տոհմին, և վերջապես քաղցր է հիշել, որ Սանահինում է ծնվել հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակ Անաստաս Միկոյանը:

Սանահինի վանքը քարեղեն ճարտարապետական մի համանվագ է՝ հուշարձանների իր խմբով, որտեղ ներդաշնակորեն օգտագործվել են հայ ճարտարապետության մինչ այդ ձևեր բերված բոլոր նվաճումները: Սանահինում գոյություն է ունեցել բազմադամ միաբանություն, որը մեծ ազդեցություն է թողել ժամանակի հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի վրա: Այստեղ գործել է Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանը (ԺԱ դար), և, ըստ ավանդության, այնտեղ դասավանդել է ինքը՝ Գրիգոր՝ Մագիստրոս գիտուն իշխանը: Սանահինը միաժամանակ հանդիսացել է Կյուրիկյան Բագրատունիների, Ջաբարյան սպասալարների և Երկայնաբազուկ Արղունյանների տոհմական գերեզմանոցը:

Վանքը, բացի իր ճարտարապետական կառուցվածքի առանձնահատկություններից, ու-

նի նաև բազմաթիվ վիճակա՛ն արձանագրու-
թյուններ, հուլիս կարևոր հայ պատմության
համար:

Սանահինի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կա-
ռուցվել է 935—945 թվականներին Հունաս-
տանից Ռոմանոս կայսեր ժամանակ կրոնա-
կան հալածանքներից ալստեղ ապաստան
գտած ուսումնատենչ հայ վարդապետների
կողմից: Եկեղեցին արտաքուստ ուղղան-
կյուն է, ներքուստ՝ խաչաձև, կամարակալ,
գմբեթավարդ: Եկեղեցու հատակը ծածկված
է սրբատաշ սալիկներով:

Սանահին վանքի ամենագլխավոր և փա-
ռաշուք ճարտարապետական կոթողն է Ամե-
նափրկիչ եկեղեցին, կառուցված 967—972
թվականներին Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի
բարեպաշտ թագուհի Խոսրովանուշի և նրա
երկու որդիների՝ Սմբատ և Գուրգեն իշխան-
ների կողմից, և որոնց բարձրաքանդակները
նկարված են եկեղեցու արևելյան պատի
ճակտին: Տաճարը սյուների շունի, ներքուստ
խաչաձև, գմբեթավարդ, ունի կրկնահարկ
խորաններ չորս անկյուններում, ինը պա-
տարագամատույց սեղաններ: Խորանի մուտ-
քի պատի մեջ գտնվում է գաղտնարանը, ուր
պահվել են վտանգի ժամերին վանքի սրբա-
ղան անոթները, ձեռագրերն ու սրբություն-
ները:

Սույն եկեղեցու արևմտյան կողմում գտ-
նվում է Գավիթը կամ Ժամատունը, կառույ-
ված 1181 թվականին Սանահին վանքի ա-
ռաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կող-
մից: Գավիթը մի ընդարձակ սրահ է, գմբե-
թավարդ, երդիկով, հաստատված չորս հաս-
տարեստ միակետուր սյուների կամարագոտու
վրա: Սյուների խարիժներն ու խոյակները
քանդակազարդված են հրաշալիորեն: Գավ-
թում կան բազմաթիվ վիճակա՛ն արձանա-
գրություններ. հատակը ծածկված է վանքի
երախտաշատ և մեծանուն առաջնորդների
տապանաքարերով:

Նոսրագավիթը ընդարձակ կամարակալ մի
սիրուն սրահ է, շինված կամ կառուցված
միատեսակ սրբատաշ քարերից 1211 թվա-
կանին, Ջաքարի սպասարի հաղարապետ
Վաչե Սարգսյան իշխանի կողմից: Այստեղ
են գտնվում իշխանների բազմաթիվ դամ-
բանաքարեր:

Սանահին վանքի հուշարձանների մեջ ա-
մենահետաքրքիր կառույցներից մեկն է Մա-
գիստրոսի ճեմարանը, նախագավթի հյուսի-
սային կողմում, Ամենափրկիչ և Ս. Աստվա-
ծածին եկեղեցիների միջև: Մագիստրոսի ճե-
մարանը կամարակալ մի գողտրիկ կառույց
է, ԺԱ դարից: Նա եղել է Սանահին վանքի
դպրանոցը:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային
պատին կից բարձրանում է գեղեցիկ դան-
գակատունը, որը քարեղեն մի սլացք է, թույլ
դեպի երկինք, իր խոյանքի մեջ քարաքած:
Կառուցված է ԺԳ դարում Արաս Բ Բագրա-
տունի թագավորի օրոք: Գողտրիկ կաթոլի-
կեով եռահարկ մի կառույց է դա, ներքուստ
քարե սանդուղքներով: Երկրորդ հարկում
կան պատարագի երկու սեղաններ: Սանա-
հին վանքի պատմական հուշարձանների մաս
է կազմում նաև Ս. Գրիգոր Բարձրաբաշ եկե-
ղեցին: Սա մի փոքր և սիրուն մատուռ է,
գմբեթակիր, արտաքուստ կլոր, իսկ ներքուստ
խաչաձև, կառուցված հավանաբար Ժ դարում:

Վանքի ամենահետաքրքիր և արժեքավոր
կառույցներից մեկն է հանդիսանում Մատե-
նադարանը, կառուցված 1063 թվականին Դա-
վիթ Ա Անհուդին թագավորի դուստր Հրանուշ
թագուհու կողմից: Մատենադարանը գտն-
վում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսակողմը
Շենքի մուտքի կամարի և ճակտի մեծ քարի
վրա կան բազմաթիվ արձանագրություններ
տրոնցում հիշատակվել են նախորդների
անունները: Գրատուն-մատենադարանը ի-
ճարտարապետական առանձնահատկությամբ
ոչ միայն նորություն է, այլ նաև հոյակապ
մի կոթող: Մատենադարանը առանց սյուների
և կամարակալ, քառակուսի հատակագծով,
Գմբեթի թմբուկը հաստատվել է կամարներ
վրա, որոնք վեր են բռնվել չորս գեղաքան
դակ կիսասյուներով: Որմերում կան բա-
զմաթիվ խորշեր հավասար խորությամբ, և
եկեղեցական սպասներ և ձեռագրեր պահե-
համար: Որմասյուները և նրանց խարիժի
ներն ու խոյակները կրում են կողոված
նուրբ զարդաքանդակներ, թույլների և ս-
ղունների բարձրաքանդակներ: Շենքի ըն-
հանուր երկարությունն է մոտ 9 մետր, իս-
բարձրությունը՝ մոտ 11 մետր: Այս բոլոր
դիտելուց հետո, նորից վերադառնում և
Ամենափրկիչ եկեղեցին ու կանգնում երեկ-
յան աղոթքի... Մեզ հետ նույն ժամին
աղոթքի են կանգնել նաև մեր եռամեծ վա-
ղապետների և շինարար իշխանների հոգի-
րը: Հինավուրց տաճարի կամարների տա-
նուր ծնրադրել են և աղոթել մեր նախնի
հնչում է նաև մեր աղոթքը... Ուսանողնե-
րգում են ձեռք զուարթ... Եվ լույս է
նում մեր հոգիների մեջ, լույս է իջնում ա-
տեղ թաղված սուրբ վարդապետների և
վանքը շինող ու շենցող իշխանների շիր-
ների վրա... Եկեղեցու գմբեթից վեր, դե-
վեր, երկինք է բարձրանում մի անգամ
հայ աղոթքը: Պահը հուլիս է և անկարագ-
լի: ... Երկյուղածորեն համբուրելուց հե-
Ս. Սեղանը, ուղղվում ենք դեպի արքայակ

և վարդապետական դամբարանները, վանքի հարավ-արևմտյան մասում: Կանգնում ենք մի պահ: Զաքարև և Իվանն սպասարարների և հայ իշխանների դամբարանների առաջ, ու ապա խմբովին ուղղվում դեպի հռամեծ վարդապետին: Սանահին վանքի հռչակավոր առաջնորդի և մեծիմաստ աստվածաբանի՝ Գրիգոր Տուտեորդու մահարձանը: Ինքնաբերարար և ներքին մղումով բոլորս մեկ մարդու նման ծնրադրում ենք նրա շիրմի առաջ: Հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետը հուզված ու թրթռուն ձայնով «Հոգեւոց» է արտասանում. արցունք և երախտագիտություն կա նրա աղոթքի մեջ: Ամեն ինչ լուռ է մեր շուրջը, ու մենք մեր հոգեղեն աչքերով տեսնում ենք ահա մեծ Տուտեորդուն այս նույն տեղերում շրջապատված իր Սանահինյան աշակերտներով, երբ նրանց տալիս էր կրակե իր պատգամը, որ պատգամն է նաև տրված մեզ, և դալիք բոլոր սերունդներին. «Հաւան եմք մեք ընդ հարսն մեր ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռութոյց յերկինս ելանել»: Համբուրում ենք շիրմը ու մեր ուխտը կատարած, ոտքի կանգնում: Գեղեցիկ է Տուտեորդու մահարձանը, բարձր, սլունազարդ և կամարակապ, վրան քանդակազարդ շքեղ խաչքարով և արձանազրուկյամբ:

Սանահինի վանքը հուշարձանների, մատուռների մի սուրբ աշխարհ է, ո՞ր մեկը հիշել, ո՞ր մեկի առաջ ծնրադրել... Մոտ երեք ժամ ենք անցկացնում այս սրբավայրում և մեզ թվում է, որ դեռ ոչինչ չենք տեսել. ժամերը սահել են բոպենների նման արագ և անվերադարձ:

Հայրենի կառավարությունը սեփական միջոցներով խոշոր վերանորոգչական աշխատանքներ է կատարել նաև Սանահինի վանքում:

Հավաքվում ենք Սանահինի կամարակապ աղբյուրի մոտ, աղբյուր, որ կառուցվել է Զաքարև և Իվանն եղբայրների կողմից: Աղբյուրն էլ ճարտարապետական մի սիրուն կոթող է. նրա ճարտարապետն է ոմն Մխիթար: Սառնորակ ջուրը հավաքվում է ստորերկրյա խոր ու ընդարձակ յոթը ավազանների մեջ և Չադին-դադին կավե թրծված խողովակների միջով հասնում է մինչև վանք:

Մեկնման տխուր ժամն է: Պետք է հրաժեշտ առնել այս սրբավայրերից: Վանքի բակում կանգնած, մի անգամ ևս մեր աչքերով գրկում ենք վանքը, նրա հուշարձանների ամբողջ խումբը, և նրա պատկերը մեր սրտում ու հոգում որպես թանկագին մասունք՝ սարերի ու ձորերի միջով ուղղվում ենք մյուս բարձունքը, որտեղ անհամբեր մեզ է սպասում Հաղբատը:

Ժամը 5-ն է: Ոչ ոք սովածություն չի զգում: «Ոչ միայն հացիս կեցցե մարդ...»: Իսկ այսօր մենք Սանահինում շատ մեծ հոգեկան սնունդ և լույս ենք քաղել մեր ուխտից:

Ուղղվում ենք դեպի Հաղբատ, հավատի և դիմաբայն այդ երկրորդ օջախը՝ «Յուխտ» և յերկրպագութիւն»: Հաղբատի ճանապարհը ավելի դժվար է, թեք ու ցից: Բայց կրակ կա մեր սրտում, տեսնելու նաև մեր հռամեծ վարդապետների այս հոգեւոր ու իմացական Տունը: Մազցում ենք ժայռերն ի վեր, երբեմն հետս ընկրկում, բայց միշտ առաջանում ենք, հաղթահարելով դժվարությունները, արովհետև մեր սուրբ նպատակը տկարություն չի ճանաչում: Հեռվից Հաղբատը բաշում, ձգում է մեզ իրեն: Նա ուրախ է: Ամեն մի քայլին մեր աչքերի առաջ միշտ պարզվում են նորանոր գեղեցկություններ: Հեռվում կոռու հեքիաթային լեռներն են, իսկ ձորում, խոր կիրճի միջով հոսում է պղտոր Գեւեղը: Ուռով Սանահինից Հաղբատ 8 կիլոմետր ճանապարհ կտրելուց հետո հասնում ենք դյուղ: Այս մտերիմ ճանապարհով անցել են նաև մեր վարդապետները: Հեռվից մտերմորեն մեզ է նայում և ժպտում Սանահինը... որ այցելում ենք իր եղբոր:

Հաղբատ ու Սանահին, երկու համբուրելի անուններ, մեր հոգեւոր մշակույթի ու հավատի վառ օջախներ: Նրկյուղածությամբ ու հիացմունքով համակված, մտնում ենք դարավոր մենաստանի պարիսպներից ներս: Նույն սիրելի և միատիկ միջավայրը, նույն համբուրելի պատմական անունները, նույն ջերմ ու կենդանացնող շունչը ամեն կողմ... Հարազատ է մեզ նաև Հաղբատը: Նա խոսում է մեր զգացմունքներին, մեր հոգուն...: Հաղբատի վանքը հիմնադրվել է Աբաս Ա Բագրատունու օրոք, Հունաստանից հալածական հայ վանականների կողմից:

Հաղբատի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Նշաւը, ճարտարապետական հուշակապ մի կառույց: Եկեղեցին հիմնադրել է նույն բարեպաշտուհի Խոսրովանուշ թագուհին, Բագրատունյաց նախարարական տան և արքունիքի պաշտպան ու պահապան Քրիստոսի խաչափայտից մի մասունք նվիրելով եկեղեցուն: Ս. Նշանը շինվել է 967—991 թվականներին, Գուրգեն և Սմբատ արքայորդիների օրոք, որոնց բարձրաքանդակները դրնվում են տաճարի արևելյան պատի վրա, դեմ-դիմաց կանգնած, եկեղեցու կաղապարը իրենց ձեռքում բռնած: Ս. Նշանը կառուցվել է սրբատաշ քարերով, քարքառառ խաչաձև է, արտաքուստ՝ քառանկյունի, առանց սյունների:

Ճարտարապետական տեսակետից հոյակապ կառույց է նաև Ս. Նշանի Գավիթը կամ Ժամատունը, որը գտնվում է արևմտյան կողմում, «գարմանակերտ» մի շենք, որ ըստ պատմիչի, «հիացուցանէ գտնադրան»։ Այն շինել են տվել Կյուրիկե Ա-ի Մարիամ և Ռուսագան արքայադուստրերը, 1161 թվականին։ Գավթի կենտրոնում կա ավազան, որտեղ, ըստ ավանդության, կատարվելիս է եղել ջրօրհնները։ Գավթի հատակը ծածկված է տապանաքարերով։ Գավթը մի մեծ սրահ է, խաչաձև հատակագծով, երկու մեծ սյուների և 10 կիսասյուների խաչաձևող կամարների վրա կանգնած հոյակապ զմբեթով։

Ժամատան հարավում գտնվում է Ս. Դրիգոր եկեղեցին, կառուցված 1005 թվականին, ինը պատարագամատուց տեղանքներով։ Իսկ հյուսիսային կողմում գտնվում է Ս. Աստվածածին մատուռը (ԺԳ դար)։

Հաղբատի կառույցներում, իր ճարտարապետական յուրահատուկ կառուցվածքով ուշադրություն է գրավում վանքի վանահայր Համազասպ եպիսկոպոսի 1257 թվականին շինած «Համազասպի շենք»-ը, մի քեղեցիկ և ընդարձակ դահլիճ, շինված սրբառաջ քարերից, շուրջ 25,50 մետր երկարությամբ, 32 մետր բարձրությամբ և 25,50 մետր լայնությամբ, տվե կիսասյուների հետ կամարներով միացած զմբեթով։ Այս մեծ դահլիճը ծառայել է որպես Խաչատուռ, որտեղ դասավանդել են մեծ հաղբատեցիները։

Դպրատան հարավային կողմում գտնվում է Մատենադարանը, քառակուսի հատակագծով, առանց սյուների, ութանկյուն զմբեթով մի շենք, կենտրոնում ունենալով մի բացվածք, որտեղից լույս է թափանցիլ ներս։ Վանքի բակում, մենակ, բարձրանում է Զանգակատունը, կառուցված 1245 թվականին, երկհարկանի, քառակուսի հատակագծով, քանդակազարդ գույզ լուսամուտներով։ Առաջին հարկի պատի ներսում կան երկու փոքր խորաններ և քարե աստիճաններ, երկրորդ հարկ բարձրանալու համար, որտեղ կան չորս խորաններ և սյունազարդ զմբեթ։ Զանգակատան մուտքը կամարակապ է, Զանգակատան առաջ, բակում կան դամբարաններ մեծ վարդապետների՝ Դավիթ Քոթայրեցու (ԺԳ դար), Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի (1229 թ.), Հովհաննես Պլուզի (ԺԴ դար) և ուրիշների։

Վանքի պարիսպներից դուրս գտնվում է Սեղանատունը, 30 մետր երկարությամբ և 9 մետր լայնքով մի շենք, շինության թվականը անհայտ, բայց հավանաբար ԺԳ դարից, երբ Հաղբատն ուներ մեծ թվով միաբանություն և հոգևորականություն։

Հաղբատի վանքը շրջապատված է պարսպով (ԺԳ դար)։ Պարիսպը արևմուտքից ունի բրգաձև աշտարակներ։ Գլխավոր մուտքը, արևմտյան կողմից, կամարակապ է։ Պարսպից ներս, թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային պատերին կից կան միաբանական խցիկներ, ուր աղոթել և ատեղծագործել են մեծիմաստ հաղբատեցիք։

Պարսպից դուրս, արևելյան կողմում է գտնվում վանքի աղբյուրը, կառուցված 1258 թվականին, վանքի վանահայր Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից։ Սրահանման, երեք կամարակիր մուտքերով քարեղեն մի չքնաղ կոթող է։ Պատերին կից հաստատված են հինգ քարե ավազաններ, որոնց մեջ հոսում է առատորեն սառնորակ ջուրը, բերված Ս. Լուսի սար լեռան ակունքներից, կավե խողովակներով։ Աղբյուրից դեպի արևելք Հաղբատի գերեզմանատունն է (հոգեվոր և աղխարհիկ) գեղակերտ խաչքարերով։

Ժամերն անցնում են աննկատ։ Հաղբատն իր շրջակայքով շատ հարուստ է պատմական հուշարձաններով և օրեր են պետք հանգամանորեն այցելելու այդ բոլորին։ Արդեն երեկո է, արևը մայր է մտել, պետք է շտապել։ Նորից մտնում ենք Ս. Նշան, ու իջնող գիշերվա հետ, կատարում մթի մեջ «Եկեսցե՛ն»-ն։ Հաղբատի դարավոր կամարների տակ հնչում է մի անգամ ևս «ի խորոց սրբտից» բխած մեր աղոթքը։ Անասելի հուզումով, համարյա բռնի բաժանվում ենք Հաղբատի սուրբ քարերից։ Իջնում ենք սարից ներքև։ Մեզ է հետևում հեռվից Հաղբատի կաթողիկեն... Գիշերում ենք Ալավերդիում և հաջորդ օրը, ամսի 26-ին, չորեքշաբթի, առավոտյան ժամը 7-ին, մերադարձի մեր ճանապարհի վրա, ուղևորվում ենք Օձուն (Ուրումլար) գյուղը, ուր կա հյուսկերտ տաճար և մահարձան կոթող։ Գեղադիր գյուղը սարի լանջին թաղված է ծառերի և փարթամ կանաչի մեջ։

Մոտենում ենք պարսպապատ եկեղեցուն։ Օձունի եկեղեցին կառուցել է Հովհաննես Օձնեցի Իմաստասեր կաթողիկոսը 735 թվականին։ Եկեղեցին զմբեթակիր է և ունի բազիլիկ ձև, երեք կողմերից շրջափակված կամարակապ արահներով։ Տաճարի դռների շրջանակները, պատուհանների պսակները զարդարվել են բուսաքանդակներով և սրբերի բարձրաքանդակներով։

Եկեղեցու արևելյան պատի լուսամուտի ճակատում գտնվում է Քրիստոսին ներկայացնող մի պատկերաքանդակ, ձախ ձևով բռնած Հովհաննես Ավետարանը, որի առաջին երեսի վրա գրված է միջին երկաթագրով՝ «Ի սկզբանէ էր քանն և», մյուս ե-

րեսի վրա՝ «բանն էր առ Ած. և Ած. էր բանն»։ Տաճարի հրտախայիկն կողմում բարձրանում է գերեզմանական մի շատ հին և բացառիկ աստիճանավոր կոթող, երեք քառանկյուն սյուններով, կամարով կապված միմյանց հետ։ Հուշարձանը կառուցված է վարդապույն սրբատաշ քարերից։ Նկեղեցու շրջափակը գերեզմանատունն է, գեղաքանդակ խաչքարերով։ Կես ժամ մնալուց հետո հրաժեշտ ենք առնում Օձունի եկեղեցուց և ուղղվում դեպի Հառիճա վանք։

Ճանապարհին հանդատանում ենք նորից «Ճաշարան Գուրաք»-ում, և ապա վտրելով Փամբակի և Շիրակի դաշտը, Լենինական քաղաքի միջով, երեկոյան ժամը 6-ին հասնում ենք Հառիճա վանք։

Հառիճա վանք գտնվում է Արթիկի շրջանի Հառիճ գյուղում։ Հառիճը եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիսը և նշանավոր բերդավաններից մեկը, իսկ վանքը՝ Հայաստանի հոգևոր խոշոր կենտրոններից և մշակույթի վառ օջախներից մեկը։ Հառիճա վանքը բաղմն է Արագածի փեշերին, ձորի բարձր քարափի ափին, գեղատեսիլ սլալ-րում։ Հառիճա վանքը փր հովասուն կլիմայով, սառնորակ աղբյուրներով, ալպյան կանաչությամբ և երփներանգ անուշաբույր ծաղիկներով՝ հին օրերին եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների սիրած ամառանոցային վայրերից մեկը։

Հառիճա վանքի նշանավոր հուշարձանների խումբը ըաղկանում է երկու գավիթ-ժամատանից, երկու մատուռից, վանականների խցիկներից, պարսպապատից և գերեզմանոցից։

Հառիճա վանքի ամենահին կառույցն է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կառուցված մի ոմն Սարգիս Ճոնի կողմից, է դարձում։ Կենտրոնագմբեթ փոքրիկ եկեղեցի է դա, խաչաձև հատակագծով, ներսից վրոր, գլխավոր մուտքի արևմտյան վտղմում փոքր զանգակատնով։ Նկեղեցին կառուցված է սև ու կարմիր տուֆի մաքուր տաշված մեծ քարերով։

Հառիճա վանքի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը կառուցել է Զաքարի սպասալարը 1201 թվականին։ Սա ընդարձակածավալ մեծ կառույց է, բարձր ու լայնանիստ գմբեթով։ Հատակագիծը արտաքուստ ուղիղ քառանկյունի է, իսկ ներսից՝ խաչաձև։ Խորանները երկհարկանի են։ Վերի հարկի խորանները սրահաձև, սյունազարդ և կամարակապ, իջխանների համար, և ուր բարձրանում էին 12 աստիճան ունեցող քարե սանդուղքներով։ Ճեղքանների ալպիսի լուծումը եզակի դեպք է հայկա-

կան ճարտարապետության մեջ, ըստ մասնագետների։

«Ճաճարի արևելյան ճակատի վերի մասում, պատի մեջ արուցված է Զաքարի և Լվանի եղբայրների ամբողջական, մեծադիր բարձրաքանդակը։ Նկեղեցին կառուցված է վառ մանիշակագույն մաքուր հղկված խոշոր քարերով, ճակատների և գմբեթի թմբովի լուսամուտները պսակված են գոտավոր շրջանակներով, գմբեթի վեղարը վարդապակած է ծոպերով, իսկ քիվերը պատած են ծաղկահյուս զարդաքանդակներով։

Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, տաճարին կից, գտնվում է Գավիթը կամ ժամատունը, որը կառուցվել է ԺԳ դարի 50-ական թվականներին Վահրամ Հեճոսպ իշխանի կողմից, քառակուսի հատակագծով, ջրս հաստահողույս և ամբողջական ութ կեսասյունների վրա, թաղակալ ծածկով, կենտրոնում հատուկ քառակուսի անց-երգիկով։ Գավիթը երեսապատված է կապտագույն քաղալի արքատաշ խոշոր քարերով։ Նկեղեցու հարավային կողմում գտնվում է երկրորդ գավիթը, ավերակ վիճակում։

Այցելում ենք նաև ձորի քարափի եզրին գտնվող մատուռը, միաբանության խցիկներից, կաթողիկոսական ամառանոցը՝ վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմում, պարսպից ներս, բոլորն էլ երեքհարկանի, շարված վարդագույն տուֆի տաշված քարերով։ Առաջին հարկում են մտանը, ամբարները, սեղանատունը, խոհանոցը, անասնադոմերը։

Հառիճա վանքի բոլոր կառույցները պարսպապատված են։ Արևելյան պարիսպը կառուցել է Զաքարի սպասալարը։

Վանքի գերեզմանատունը գտնվում է պարսպից դուրս, գլուղամիջում, բարձրադիր վայրում։ Հառիճա վանքում հետաքրքիրն այն է, որ ոչ գավթում, ոչ բակում չկան դամբարաններ, ինչպիսիք վային Սանահնում և Հաղբատում։

Երկու ժամ մնացինք Հառիճա վանքում։ Ժամը 8-ին կատարեցինք երեկոյան ժամերգություն։ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին լիքն էր պրոպի աղոթավորներով։ Մեզ խորապես հոգեց Հառիճ գլուղացիների բարեպաշտությունն ու հյուրասեր ապանշականությունը։ Նրանք մեզ հյուրասիրեցին առատորեն թարմ լավաշով, սարի մածնով և պանիրով, և մեզ ճանապարհեցին սիրով և տրախությամբ։ Երեկոյան ժամը 9-ն էր, արևը մայր էր մտել, երբ մենք հրաժեշտ առանք Հառիճա վանքից, անմոռանալի հուշերով։

Նույն գիշեր ժամը 1-ին մեր խումբը հասավ Մայր Աթոռ, 700 կիրմետր ճանապարհ կտրելուց հետո:

Դեպի մեր պատմական վանքերը կատարված այս տվյալագնացությունը իր քաղցր և սրտագին հուշերով և մեզ պատճառած իր հոգեկան խորունկ քավականությամբ, ոչ միայն առհավետ անմոռանալի է մնալու մեզ, այլ նաև ընդմիշտ մեր սրտերը լցնելու է անհոն

կրախտագիտությամբ և շնորհակալությամբ՝ դեպի մեր բոլորի սիրելի Հայրապետ, որը այս երջանիկ տվյալագնացության առիթը շնորհեց մեզ:

Վերադարձանք Մայր Աթոռ՝ հոգեկան նոր լիցք, նոր կենդանություն և շունչ առած մեր պատմական վանքերի դեղեցիկ հուշարձաններից և նրանց կամարների տակ ծրարված խորհուրդներից:

Ա. Հ.

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԺԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆ

Լաճան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանը մեկն է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի էջմիածնական այն միաբաններից, որոնք թողել են արժեքավոր պատմա-բանասիրական վաստակներ մեր մշակույթի դանձարանին մեջ: Ժամանակակիցները քիչ են խոսել նրա մասին, բայց խոսել են ջերմությամբ, բարձր գնահատելով անշահախնդիր ու հայրենասեր կղերականի ոգին, փայլուն գիտնականի ու անխնշ բանասերի տաղանդը:

Վաճան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանի մասին ժամանակակից Ղ. Աղայանը գրել է. «Մի հարյուր տարի պիտի անցնի, որ կրկին մի Բաստամյանց երևա, բայց այն է՝ դժվար թե... Նա դեռ ուսանող ժամանակ «Մեղու»-ի առաջին տարիներում ոգեց Բենիամին Ֆրանկլինի կյանքը: Նա չէր կարող երևակայել, որ այդ մարդու կենսագրությամբ ինձ մեծ խրախույս տվեց¹»:

Մեզ մանրամասն տեղեկություններ չեն հասել Բաստամյանի կյանքի սկզբնական շրջանի մասին: Նրա վախճանման առթիվ «Արարատ» ամսագրի 1881 թվականի նոյեմբերի 30-ի համարում զետեղված մահագրականից պարզվում է, որ նա ծնվել է 1842 թվականին, ոսկե մեդալով ավարտել է Մոսկվայի կազարյան ճեմարանը և 1862 թվականին ընդունվել որպես ազատ ունկնդիր Մոսկվայի կայսերական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: «Բաստամյանցը այդ ժամանակ մարդասիրական զգացմունքներով էր տոգորված, նեղ ազգասիրական ոգի չուներ: Նա ինքնակրթության և արհեստների պաշտպան էր... Համալսարան չէր հաճա-

խում և բոլոր կուրսերի քննությունն էլ մի անգամից տվեց, որով զարմացրեց շատերին ու գրավեց պարոն Սանասարյանցի ուշադրությունը... Նա շատ հոգվածներ էր գրում, բայց տպել էր տալիս կեղծ ստորագրություներով... Հիրավի տր այս մարդը նշանավոր մարդ էր... Մաքրասեր էր վերին աստիճանի, իր կերակուրն ինքն էր եփում, իր հագուստեղենը ինքն էր կարում²»:

1867 թվականին նա փայլուն հաջողությամբ ավարտում է համալսարանը: «Այնուհետև նրա առաջ բացված է հառաջդիմության և գործունեության ազատ ու ընդարձակ ասպարեզ³»:

Բաստամյանը գալիս է էջմիածին «հայոց եկեղեցական ու քաղաքական իրավաբանությունն ուսումնասիրելու համար էջմիածնի մատենադարանում», որպես իրավաբանական գիտությունների թեկնածու: Բայց Մայր Աթոռի խաղաղ ու խորհրդավոր շրջանակը, նրա հայ կյանքում կատարած դերը գրավում են նրան և ճաա ցանկանալով յուր տաղանդն Հայաստանյայց եկեղեցվում մեջ եկեղեցական պաշտոնավարությամբ ավելի շահացնել, տատի հոժարությամբ ընտրեց կուսակրոն քահանայություն, քաջ գիտելով, որ նույն դասակարգի ընտրելագույններն յուրյանց մեծ պարտականության հետ ունեն և մեծ հարգություն թե՛ ներկայի և թե՛ ապագայի առաջ, համոզված լինելով, որ ուսյալ և բարեկիրթ հոգեորականաց անհրաժեշտ պետք ունի Հայոց եկեղեցվում և Ազգիս ներկա վիճակն⁴»:

Նղիա Բաստամյանը (այս է եղել նրա աշխարհական անունը) 1872 թվականին գիմում

¹ Ղ. Աղայան, «Իմ կյանքից», Հայկուհրատ, Երևան, 1955 թ., էջ 124:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 124—125:

է Ամենայն Հայոց Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոսին, խնդրելով իրեն ընդունել որպէս Ս. Էջմիածնի միաբանութեան անդամ: Հայրենասեր ու լուսամիտ կաթողիկոսի կենդանի օրինակը, իր իսկ արած խոստովանութեան համաձայն, պակաս դեր չէր խաղացել Բաստամյանի այս որոշման մեջ:

«Արարատ» ամսագիրը իր 1872 թվականի փետրվարի համարում գրում է Վահան վարդապետ Բաստամյանի ձեռնադրութեան մանրամասնությունները⁵:

«Մի քանի խոսք իմ արեղայութեան առթիվ» հոդվածում 1872 թվականի «Արարատ»-ի ապրիլի համարում Բաստամյանը գրում է. «Ոմանք դառնում են հոգևորական հատկապես հոգու փրկութեան համար, ոմանք դառնում են հոգևորական փառասեր և պատվախնդիր լինելու պատճառով... ոմանք դառնում են եկեղեցական յուրյանց առօրյա կյանքը ապահովագրելու համար և դյուրին ճանապարհով ապրուստ ձեռք բերելու համար»: Վահան արեղա Բաստամյանցը միանգամայն պարզորոշ կերպով հայտնում է, թե ինքը դարձել է եկեղեցական «ազգասիրական դիտմամբ և նպատակով», իր առջև ունենալու համար «ավելի լայն և ընդարձակ ասպարեղ գործակատարութեան և ավելի հիմնավոր և հզոր միջոցներ... ազգաշինության համար»⁶:

Այդ օրերին, վեր հանելով Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու պատմական դերը հայ ժողովրդի ազգապահպանման գործում, Վահան արեղա Բաստամյանցը գրում էր. «Եկեղեցին պետք է մխիթարի մեզ այսպիսի տխուր և ողբալի ժամանակ, եկեղեցին է կազմում մեր փրկութեան դեկը: Միայն եկեղեցին կարող է պահպանել հայությունը, ինչպես պահպանել է մինչև այսօր, միայն եկեղեցին կարող է նորոգել ազգությունը, տալ մեզ դիտություն, հարստություն, երջանկություն, փառք...: Բայց ինչպես կարող է,— ավելացնում է նա,— եթե չունենա արժանավոր գործակատարներ, ուսումնական, առաքինի, ջերմեռանդ, հավատարիմ, աստվածասեր պաշտոնյաներ...»⁷:

Եվ Բաստամյանը Մայր Աթոռի այնպիսի հոգևորականներից մեկն էր, որ գիտակցում էր իր կոչման պատասխանատվությունն ու լրջությունը, և իր ուժերը նվիրում էր Մայր Աթոռի ծառայության նվիրական գործին: «Եթե Կաթողիկ Եկեղեցին ունի յուր հռչակավոր Հոռվմը,— գրում է նա,— եթե Հունաց Եկեղեցին ունի յուր լազարահամբավ Բյու-

զանդիտնը, Հայաստանյայց Եկեղեցին ունի պես ունի յուր փառազարդ Էջմիածինը: Այստեղ ծագեցավ հայոց Ազգի հոգևոր լուսավորության առաջին ճառագայթը, այստեղ բխեց նորա մտավոր զարգացման և լուսավորության աղբյուրը, այստեղ ցոլաց Հայաստանյայց Եկեղեցվո անխախտ և անսասան հաստատության ուժը, այստեղ ստացավ ազգային-քաղաքական կյանքը նոր ուղղություն, նոր ընթացք: Սա եղավ բազմաթիվ դարերի ընթացքում ազգային կյանքի կենտրոն, տիեզերացիի ազգի անխզելի շաղկապ, միության ամուր օղակ: Եվ այսուհետև այստեղից պետք է ծագի ազգային լուսավորության նոր արշալույսը, այստեղից պետք է հալածվի և ցրվի այժմյան տգիտության աղքատուղը, այստեղից պետք է ստանա Ազգը նոր կյանք, նոր ընթացք, բարոյական ուժ և հաստատ միություն»⁸:

Հավատավոր ու պատրաստված հոգևորականը, բարձր գնահատելով Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի հոգևոր և ազգային կյանքում, սրբազան կոչ է անում ուսյալ և ազգասեր երիտասարդությանը՝ հավաքվել Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոսի շուրջը Ս. Էջմիածին, «որպեսզի կարողանա սա կատարել յուր բարոյական և սրբազան պարտավորությունները»⁹:

Այս ոգով և գիտակցությամբ Բաստամյանը նվիրվում է Մայր Աթոռի ծառայության գործին: Նա նշանակվում է Ս. Գայանեի վանքի վանահայր ու Ճեմարանի ուսուցիչ և դաստիարակ:

Մայր Աթոռում և Գայանեի վանքում Վահան ծայրագույն վարդապետը ծավալում է եռանդալից գիտական, բանասիրական գործունեություն:

Այդ շրջանում «Արարատ», «Փորձ» և իր խմբագրած «Դպրոց» ամսագրերում լույս տեսած նրա բազմաթիվ հոդվածները հանդիսանում են շոշափելի վկայություններ նրա գործունեության: 1880 թվականի «Փորձ» ամսագրի № 3-ի հավելվածում լույս ընծայած «Մի նկատողություն» խորագրով հոդվածում Բաստամյանը խոսում է այն մեղմաբան պրպրտումների մասին, որ նա կատարել է Ս. Էջմիածնի մատենադարանում, Փարիզի Ազգային մատենադարանում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում, Վիեննայի Կայսերական մատենադարանում, Պետերբուրգի մատենադարանում, Մոսկվայի Ռուսական գիթանական մատենադարանում, Գերմանական Գոթայի քաղաքային մատենադարանում, Յոդինի ըն-

⁵ «Արարատ», 1872 թ., էջ 73:

⁶ Նույն տեղում, էջ 142:

⁷ Նույն տեղում, էջ 143:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 145:

թերցարանում, մեծ ու փոքր բազում այլ քաղաքների և անհատ մարդկանց գրադարաններում:

Գիտական-բանասիրական իր այս տքնաշան պրպտումներին զուգընթաց Վահան Ժայրազույն վարդապետ Բաստամյանը միշտ հնչեցրել է Ավետարանի պատգամները—Քրիստոսի պատգամները, ամենուրեք հանդես գալով որպես բոլորանվեր հայրենասեր կղերական: Բնորոշ է հայտնի բանասեր Երվանդ Շահազիզի վկայությունը այն մասին, թե Մոսկվայի հայոց Ս. Խաչ եկեղեցում Վահան վարդապետի քարոզից «Ազգային ճեմարանի հայ աշակերտների բերանում ավանդմանց նրա մի քանի խոսքերը. «Որտեղ Հայ Ազգն է, այնտեղ էլ՝ Եկեղեցին, որտեղ Եկեղեցին՝ այնտեղ էլ դպրոցը, որտեղ դպրոցը՝ այնտեղ էլ լեզուն, որտեղ լեզուն՝ այնտեղ գրականությունն ու հայ մշակույթը»¹⁰:

Իրավաբանական, մանկավարժական, եկեղեցա-պատմագիտական իր տպագիր և անտիպ բոլոր աշխատությունների մեջ Վահան Ժայրազույն վարդապետ Բաստամյանը հանդես է բերել լուրջ գիտնականի, համբերատար հետազոտողի բժականություն, հմտություն, լրջություն, ազգային-եկեղեցական կարիքների անմիջական արձագանք, նվիրվածություն, անկեղծություն:

Ուշագրավ է նրա անտիպ «Տարեգրություն»-ը, որն, ըստ մեզ հասած գրավոր տեղեկությունների, «Բաղկացած է 400 մեծագիր երեսներից, բովանդակում է յուր մեջ շատ հետաքրքիր նյութեր, որպիսիք են՝ Գևորգ Դ կաթողիկոսի մասին, Ս. Էջմիածնի բոլոր եպիսկոպոսների և աչքի ընկնող վարդապետների մասին, Ճեմարանի մասին, և Ռուսիայի և Թյուրքիայի նշանավոր աշխարհական անձերի մասին համառոտ կենսագրական տեղեկություններ»¹¹:

Նրա տպագիր աշխատություններից ուշագրավ է «Արարատ»-ի 1872 թվականի համարներում լույս տեսած «Թե ինչպես կազմվեցավ Հայոց Ազգը» խորագրով հոդվածաշարը: Հեղինակը այստեղ դուրս չի եկել մեր դասական պատմագիրների տվյալներից, սակայն էականն այն դրական վերաբերմունքն է, որ նա ցուցաբերել է իր օրերում հայտնաբերվող բեռնագրերի և նրանց վրա հենվող պատմագրության նկատմամբ: Այդ տեսակետից առանձնապես ուշագրավ են նրա ծանոթագրությունները: Բաստամյանի արժանիքն

այստեղ կայանում է նրանում, որ նա հենց սկզբից ևեթ լավատեսությամբ մոտեցավ պատմական հուշարձանների և արձանագրությունների տված նոր լույսին:

Վահան¹² Ժայրազույն վարդապետը «Փորձ»-ի 1880 և 1881 թվականների համարներում ունի մի լուրջ գիտական հոդվածաշար՝ «Ամուսնությունն ըստ հայոց եկեղեցական իրավաբանության» խորագրով: Իր մասնագիտության վերաբերյալ այս լուրջ ուսումնասիրությունում հեղինակն ապացուցում է ամուսնության բորոյական նշանակությունը¹³:

Հին հայ իրավունքի պատմության և իրավաբանության խոշորագույն մասնագետ և մեծավաստակ գիտնական պրոֆ. Խ. Սամվելյանը այս հոդվածաշարը գնահատելով, այն բնորոշում է հետևյալ կերպով. «Վ. Բաստամյանն հիմնվելով ձեռագիր օրենսգրքերի ու կանոնագրքի ուսումնասիրության վրա, տպագրել է (1880 թ.) և մի այլ սովոր աշխատություն— «Ամուսնությունն ըստ հայ եկեղեցական իրավաբանության»: Չնայած վերնագրի ընդգծված բնույթին՝ այդ հետազոտությունը շահեկան է հայ իրավունքի պատմության համար, ներկայացնելով ամուսնական իրավունքի ուսումնասիրությունը որոշ չափով նաև քաղաքացիական իրավունքի սահմաններում: Այդ աշխատությունը, որ տակավին անավարտ է մնացել, պատկերացնում է ամուսնական իրավունքի օրենսդրության ամբողջ զարգացումը»¹⁴:

Ղ. Աղայանը, անդրադառնալով հայ իրավունքի պատմության ուսումնասիրության գործում Վահան վարդապետ Բաստամյանի մատուցած անգնահատելի ծառայությանը, գրում է, որ նա «Գոշ Մխիթարի Դատաստանագրքի ժրջան ուսումնասիրությամբ անմահացրեց իր անունը»¹⁵:

Եվ իրոք, Իրավաբանական իր խորունկ գիտելիքները զուգորդելով բազմակողմանի ու խորաշնչին բանասերի ջանասիրության հետ, նա բանավեճի մեջ է մտել Հայր Ինճիճյանի և հատկապես գերմանացի գիտնական պրոֆ. Բիշոֆի հետ: Պրոֆ. Խ. Սամվելյանը բարձր է գնահատում Բաստամյանի մոտեցումը Մխիթար Գոշի և Լվովի դատաստանագրքի մասին. «Պրոֆ. Բիշոֆն, անծանոթ լինելով հայոց գրականությանն ու պատմությանը, չի կարողացել ճիշտ որոշել իր հայտնաբերած լեհահայոց օրենսգրքի աղբյուրների ծագումն և ընդհանրապես հայ իրավունքի մասին դադարի չի ունեցել: Մինչդեռ Լեմբերգի հայ

¹⁰ «Էջմիածին», 1951 թ., № III, էջ 38:

¹¹ Հ. Արսեն Դ. Ղազիկյան, «Հայկական մատենագիտություն և հանրագիտարան», Ա հատ., Վենետիկ, 1909—1912 թ. թ., էջ 315:

¹² «Փորձ», 1880 թ., № 6—7, էջ 151:

¹³ Պրոֆ. Խ. Սամվելյան, «Հին հայ իրավունքի պատմություն», հատ. I, Երևան, 1939 թ., էջ 18:

¹⁴ Ղ. Աղայան, «Իմ կյանքից», էջ 125:

օրենսգրքի և Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հոդվածների հասարակ համեմատությունն իսկ ապացուցում է նրանց սերտ առնչությունը: Իրոք, Վահան Բաստամյանցը, բաղդատելով այս երկու օրենսգրքի հոդվածաշարը, հաստատեց, որ Լեմբերգի հայ օրենսգրքի հոդվածների մի մասը վերցված է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքից գրեթե բառացի, իսկ մեծագույն մասը ենթարկված է քիչ կամ շատ փոփոխումների...¹⁵: Այստեղ մեր նպատակն է ապացուցել, որ Բաստամյանը, կատարելով պատմա-լեզվա-բանասիրական խոշոր ուսումնասիրություններ, դուրս է բերում մոռացության փոշուց և ըստ արժանավույն գնահատում Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»-ը, միաժամանակ նշելով այն պատմական դերն ու նշանակությունը, որ նա խաղացել է Ռուբինյանց իշխանության ժամանակաշրջանում, լեհական ու վրացական օրենսդրությունից և հայ աշխարհիկ ու մանավանդ եկեղեցական դատավորության մեջ:

Գնահատելով Վահան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանի մեծ ծառայությունը Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակման առթիվ, պրոֆ. Խ. Սամվելյանը նրա կատարած շնորհակալ աշխատանքը բնորոշում է այսպես. «Մեր իրականության մեջ հայ իրավունքի ուսումնասիրության անդրանկությունը պատկանում է Վահան Բաստամյանին, նրա գլուխ-գործոցը պետք է համարել Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակումը (1880 թ.), որով նա հայ իրավունքի այդ միակ պատմական ժողովածուն հրատարակի վրա էր դնում հետաքրքրվողների և հետազոտողների առաջ: ...Բայց և այնպես, նա տակավին մնում է միակ մատչելի աղբյուրը և պահպանում է իր գերազանցությունը վերջին ժամանակներս հայերեն հրատարակված մի քանի այլ օրենսգրքերի վերաբերմամբ, որոնց հրատարակողները զլացել են նույնիսկ նվազագույն չափով պահպանել այդպիսի պատասխանատու տպագրությունների գիտական ձևավորումը: Կարևոր նշանակություն էր ներկայացնում իր ժամանակին Վահան Բաստամյանցի ընդարձակ «Հառաջարկություն»-ը, որ կցված է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի բնագրի հրատարակությանը, և որը նախապես «Դատաստանա-

գիրք Մխիթար Գոշի, իրաւաբանական հետազոտութիւնք» խորագրով պարբերաբար ապագրված է Թբիլիսիի «Փորձ» ամսագրում 1879 թվականին: Դա հայ իրավունքի պատմության մեծագրական մի հետազոտություն է, որ առաջին անգամ է երևան գալիս հայ իրականության մեջ և դրանով պատվավոր տեղ է գրավում: «Հիշյալ «Հառաջարկություն» մեջ հեղինակը փորձ է անում ուրվագծել հայ օրենսդրության պատմությունը և ապա մանրամասնորեն կանգ է առնում Մխիթար Գոշի անձնավորության ու նրա կազմած օրենսգրքի վրա, վեր հանելով նրա նշանակությունը, վերլուծելով նրա սխտեմը, աղբյուրներն և իրավաբանական տեսական ու գործնական բովանդակությունը»:

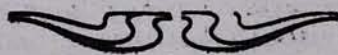
Վահան վարդապետ Բաստամյանցի գլուխ-գործոցն է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի ուսումնասիրությունն ու հրատարակությունը: Այդ մասին նա իրավացիորեն գրում է. «Եվ ահա մի այսպիսի գիրք, որը մի անգին գոհար է մեր մատենագրության մեջ, որը այսպիսի մեծ նշանակություն ունի, որը այսպիսի ընդարձակ գործադրություն ունեցավ ո՛չ միայն հայոց ժողովրդի և պետության մեջ, մինչև այսօր մնացել է առանց տպագրության: Եվ ես արդարև երջանիկ եմ համարում ինձ որ՝ այս բախտը ինձ վիճակվեց: Բայց Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մեր ներկա հրատարակությունն էլ ոչ իբրև մի ազգային օրենսգիրք վրամ մի եկեղեցական կանոնագիրք, որպեսզի գործնական զորություն տա՞նա, այլ փրկե մի իրավաբանական շարադրություն, հատկապես այն նպատակով տր՝ սա դառնա այսուհետև մի կողմից՝ վե՛մ անկյան հայկական իրավաբանության և մյուս կողմից՝ մատչելի առարկա իրավաբանական բարձր գիտության հետազոտությանը համար»¹⁶:

Մխիթար Գոշի հիմնական այս աշխատության խորունկ վերլուծությունն ու վեր հանումն էլ հանդիսանում է խոշորագույն այն ծառայությունը, որ բազմափաստակ ու հայերենասեր այս էջմիածնական իրագործել է ի ծառայություն և ի փառս հայ մշակույթի և նրա հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 17—18:

¹⁷ Վահան ծ. վրդ. Բաստամյան, «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց», Վաղարշապատ, 1880 թ., էջ 108:

¹⁵ Պրոֆ. Խ. Սամվելյան, «Հին հայ իրավունքի պատմություն», էջ 9:

Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

(Դոցենտ, Գերագույն Հոգևոր
Խորհրդի անդամ)

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆ ՆԱԿԱՏՈՐՍԻՂ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋԸ

Կիլիկյան հայկական պետության պատմության մասնավոր նրա տնտեսական կյանքով զբաղվողի համար կարևոր է դառնում մոտենալ այն հարցադրության, թե արդյոք Կիլիկյան Հայկական պետությունն ունեցել է իր անփական նավատորմիդր: Անփական նավատորմիդր ասելով հասկանում ենք թե՛ պետական և թե՛ անհատական սեփականություն ներկայացնող նավերը: Դրոված հարցին տարբեր պատասխաններ են տվել Հայկական Կիլիկիայի պատմությամբ զբաղված լավագույն հեղինակներ՝ Վիկտոր Լանգլուան և էդ. Դյուլոտրեն, Հ. Ղ. Ալիշանը, ինչպես նաև վերջերս մահացած պրոֆ. Քր. Միքայելյանը:

Այս հեղինակներից միայն Վ. Լանգլուան է, որ չի զբաղվել Հայկական Կիլիկիայի նավատորմիդրի հարցով: Հայտնի է սակայն, թե նա ինչ մեծ աշխատանք է կատարել, եվրոպական բազմաթիվ արխիվներից հավաքելով Կիլիկյան Հայկական պետության թագավորների հրովարտականներ, արտոնագրեր, զեկուցումներ, հրամանագրեր, նվիրատվության գրեր, ստացագրեր և այլն, իրենց հայերեն, մեծ մասամբ լատիներեն ու նաև ֆրանսերեն և իտալերեն բնագրերով և վավերացված պատճեններով¹:

¹ Այս բոլորը Վ. Լանգլուան ի մի է հավաքել և 1863 թվականին Վենետիկում հրատարակել «Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens» ընդհանուր վերնագրի ներքո:

Սրանից առաջ նույն հեղինակը հրատարակել էր իր հետևյալ երկու աշխատությունները Կիլիկյան հայկական պետության վերաբերյալ. 1) «Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de

իր այս աշխատություններում՝ Վ. Լանգլուան բավական տեղ է տված Կիլիկյան հայկական պետության նաև տնտեսական կյանքին, հիմնվելով գլխավորապես իր իսկ հրատարակած փաստաթղթերի տվյալների վրա: Սակայն մեր վերնագրած հարցին ամենին ուշադիր եղած չլինելով, նա աչքաթող է արած իր իսկ հրատարակած այն կարևոր ու պաշտոնական փաստաթուղթը, որը, ինչպես վարը կտեսնենք, վերջնականապես լուծում է Կիլիկյան Հայկական պետության նավատորմիդրի գոյության հարցը՝ միանգամայն զրական իմաստով:

Վերահիշյալ հեղինակներից էդ. Դյուլոտրեն առաջինը լինելով զբաղվել է Կիլիկյան Հայկական պետության նավատորմիդրի խնդրով և հանգել ժխտական տեսակետի: Նա փորձել է իր տեսակետը հիմնավորել առաջին հերթին Կիլիկիայի ափերի տոպոգրաֆիական անհարմարություններով և ընդարձակ նավահանգիստների բացակայությամբ²: Այս տեսակետը մասամբ միայն ճիշտ է այն իմաստով, որ Կիլիկիայի ծովափերն իրենց ամբողջ երկարությամբ պաշտպանված ծոցեր ու խորշեր չունենալով, անհրաժեշտ հարմարություններ չունեն իրրե նավամատուցների ծառայելու համար: Այս տեսակետից բացառություն էր ներկայացնում Հայոց ծոցը, ուստի և անշուշտ պատահական երևույթ չէր, որ

l'Arménie», St. Pétersbourg, 1860 և 2) «Mémoire sur les relations de la république de Gênes avec le royaume chrétien de la Petite-Arménie pendant XIII et XIV siècles», Turin, 1861.

² Տե՛ս Ed. Dulaurier, «Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens», tome I, Paris, 1869, p. XXXV.

այդ ծոցում զարգացավ Կիլիկյան Հայկական պետության ամենավաճառաճաճ նավահանգիստը՝ Ալսաբը:

Առևտրական երկրորդ կենտրոնն էր Տարսոնը, որը Կիլիկյան Հայկական պետության ժամանակաշրջանին դեռ նավահանգիստ էր Սիրիոյա գետի (այսօրվա Տարսուս շալի) վրա: Այս վերջինը, սակայն, դարերի ընթացքում իր բերած տիղմով ու ավազով փակած լինելով գետաբերանը, Տարսոնն այսօր դարձել է ծովի հետ ջրային հարաբերություն ունենալուց: Կիլիկյան Հայկական պետության ժամանակաշրջանում Տարսոնի առևտրական գերակշիռ դերի մասին այսքան միայն ասենք, որ այնտեղ էր հաստատված Կիլիկյան Հայկական պետության մաքսային հիմնարկների կենտրոնական վարչությունը, որտեղ պարտավոր էին ներկայանալ օտար առևտրականները, վճարելու համար իրենց ներմուծած (կամ արտածած) ապրանքների մաքսերն ու ստանալու համապատասխան արտոնություն իրենց առևտրական գործառնությունների համար Կիլիկյան Հայկական պետությունում:

Պոմպեոպոլիսի ծոցի արևմտյան ափին էր գտնվում Կոռնիկոս նավահանգիստը, որը Կիլիկյան Հայկական պետության վաճառաճաճ կենտրոններից մեկն էր: Այն Ալսաբից հստո իսկապես երկրորդ խոշոր նավահանգիստն էր, որն անմիջականորեն գտնվում էր ծովի ափին:

Նավահանգիստներ էին նաև Ադանա և Մամեստիա կամ Միսիս քաղաքները, որոնցից քիչ ներքև Սարոս (այսօրվա Սիհուն) և Պյուտամոս (այսօրվա Զիհուն) գետերը իրար միանալով թափվում էին Միջերկրական ծով: Այս գետերը Հայկական պետության շրջանում մինչև այդ քաղաքները նավարկելի էին: Այս երկու գետերը այսօր բաժանված են ծով թափվում, և իրենց բերած տիղմ ու ավազով նավարկելի չեն այլևս:

Բացի վերոհիշյալներից Կիլիկյան Հայկական պետությունը ունեցել է նաև մի շարք այլ նավահանգիստներ, ինչպես Սելևկիան՝ նույնանուն գետի վրա, ծովից ոչ շատ հեռու, Պոմպանսիների նավահանգիստը (portus Provensalium), Զենոպոլիսների նավահանգիստը (portus Jenovens), Զաֆրա (այսօրվա Մերսինը), Մալլո, Պալլորամ և այլն³:

Այս համառոտ թվարկումն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե Դյուլորիեի՝ Կիլիկյան Հայկական պետության նավատորմի դիպլոմները ժխտող այս կարծիքը ամենևին

չի հիմնավորված հարմար նավահանգիստների բացակայությամբ: Հեղինակի երկրորդ պատճառաբանությունը, որով նա փորձում է ժխտել Կիլիկյան Հայկական պետության նավատորմի դիպլոմները, այն է, թե հայերը իրենց բուն Հայրենիքի (Մեծ Հայքի — Ա. Տ.) աշխարհագրական դիրքով էապես մայրցամաքային ժողովուրդ եղած լինելով՝ իրենք «բնազդներով» (?) երբեք ծովի առիթ և ճաշակ չեն ունեցել: Այս, իհարկե, չափազանց բնազանցական պատճառաբանություն է, որը չի կարող համոզել լինել, մանավանդ երբ այս հեղինակը դրան ավելացնում է անմիջապես, թե հայերը ո՛չ ցանկություն են ունեցել նոր երկրներ գրավելու, ո՛չ էլ նրանց «հրապուրել» են առևտրական շահերը⁴:

Կիլիկյան Հայկական պետության ծովերից ափ կողմը երկրներ գրավելու փորձերի կաշնույնիսկ մտադրությունների մասին անշուշտ չկան պատմական տվյալներ, կարող ենք ասել՝ ո՛չ մի տվյալ: Պատմական բազմաթիվ տեղեկություններից գիտենք սակայն, որ Կիլիկյան Հայկական պետությունն իր ունեցածը պաշտպանելու և պահպանելու մտահոգությունն ունեցել է իր գոյության ամբողջ ընթացքում: Իսկ թե Կիլիկյան Հայկական պետությանը չեն «հրապուրել» առևտրական շահերը, այս գրոտ է, զարմանալի կերպով մի հեղինակ, որն իր հիշյալ աշխատության մեջ, թեև փոքր, բայց համեմատ դիպս տեղ է տվել Կիլիկյան Հայկական պետության առևտրին: Բազմաթիվ են այն պատմական տվյալները, որոնք ապացուցում են, թե, ընդհակառակը, կիլիկյան հայերը իրենց այնուր Հայրենիքի աշխարհագրական և ծովային դիրքի շնորհիվ, ինչպես նաև առևտրական մի շարք ճանապարհների և նրանց մեջ առաջին հերթին Ալսա—Թավրիզ առևտրական մայրուղու Կիլիկիայում իրենց մեկնման կետը ունեցած լինելու հետևանքով, բացահայտել են առևտրական գործառնությանը շեշտված «հրապուրանք», ձեռնարկներ են մասնակցելով ԺԳ—ԺԴ դարեր, թե՛ ցամաքային և թե՛ ծովային առևտրին հնդկական սահմաններից մինչև Միջերկրականի ավազանի հյուսիսային և արևմտյան երկրները ու Եգիպտոսից ու Սիրիայից մինչև Սև ծովի հարավային ու հյուսիսային ափերը մինչև Դրիմ ու Դնեստրի գետաբերանը, գուցե և մինչև Ուրալ տարածվող առևտրին՝ երբևէ Ալսա և Կիլիկյան Հայկական պետության այլ նավահանգիստներ նաև այցելել և դրանցից մեկնել մի քանի տասնյակ ժողովուրդներ

³ Տե՛ս Վ. Լանգուայի հիշված աշխատությունը, էջ 78:

⁴ Տե՛ս էդ. Դյուլորիեի հիշված աշխատությունը էջ XXXV:

⁵ Նույն տեղում:

րի ու քաղաքների առևտրական նավերու Այս հարուստ և հետաքրքրական նյութի մանրամասնությունների մեջ չմտնելով, ուզում ենք հզրակացնել, թե Դյուլտրիեի հիշյալ պնդումը ղուրկ է միանգամայն փաստական տվյալներից. եղածներն էլ նրա առաջ քաշած թեզի ճիշտ հակառակն են ապացուցում:

Կիրիկյան Հայկական պետության նավատորմի հարցերի վերաբերմամբ միանգամայն տարբեր մոտեցում ունի Հ. Դ. Ալիշանը, որն, այդ մասին որոշ վերապահումներ անելով հանդերձ, չի դադարում, ինչպես միշտ, ժրաշար աշխատանքով նյութեր ու փաստեր հավաքելուց, նույնիսկ եթե սրանք երբեմն աննշան լինեն և քիչ համոզիչ: Այս մասին նա գրում է. «Առ ի չգոյ է կարևորագույն ևս գիտելիաց զնախնեացս մեր նաւարկութենէ՝ ոչ անգոսնեսցին և դուզնաքեայքս»⁶. Եվ ահա, իմացածներից չնչինները շարժամարհելու մտահոգություններ, նա թվարկում է հետևյալները. որ 1314 թվականին Օշին թագավորի դեսպանը Վենետիկում գնում է 560 թիակ և ուղարկում Կիրիկիա, որ ևս Գ-ը 1284 թվականին Վենետիկի պայլից 600 բյուզանդով գնում է մի առևտրական նավ (Torit), նաև՝ որ 1338 թվականին ևս Ե-ին տրվում կամ վաճառվում է մի հին նավ Վենետիկի նավարանից⁷: Այնուհետև Ալիշանը դիմում է, այսպես ասենք՝ ավելի պարզունակ մի փաստի, ինչպիսին է, օրինակ, այն, թե 1321 կամ 1322 թվականին Հնդկաստանի Դանա նավահանգստում (Պոմպեյի մոտ) գտնվող մի նավի նավապետը հայ է եղել⁸: Սրա համար, սակայն, անշուշտ, անհրաժեշտ չէր, որ հայ նավապետ ունեցող այդ նավն անպայման հայկական նավ եղած լիներ: Նույնը սակայն չենք կարող ասել Ալիշանի այն տեղեկության վերաբերյալ, թե Ներսես Լամբրոնացին Նարեկացու մասին մի մեկնություն մեջ մանրամասնորեն նկարագրել է մի նավ: Ներսես Լամբրոնացին, իբրև Տարսուսի եպիսկոպոս, անշուշտ միշտ առիթ էր ունեցել իր աթոռանիստ նավահանգստում տեսնելու բազմաթիվ օտար նավերի կողքին նաև հայկական նավեր, որոնց մանրամասն նկարագրությունը հնարավոր էր անշուշտ միայն աճի դեպքում, երբ նավն իր մասերով, իր կատարած տնտեսական ու ռազմական գերով արդեն Կիրիկիայում մտել էր գործածության մեջ և ստացել էր հայոց լեզվում իր հատուկ նշումները՝ իր տեսակների և մասերի համար: Այս բացատրությունը մոտավոր

րապես Ալիշանին է և չի կարելի այն չընդունել⁹: Միավանի հեղինակը թեթևակի հիշելով նաև մի քանի փաստեր, ինչպես են, օրինակ, Մարկո Պոլոյի վկայությունը կամ ևս Բ-ի ծովամարտը («Սիսուան», էջ 371), որոնց, մեր կարծիքով, ավելի մեծ արժեք պետք է տրվի տվյալ հարցի կապակցությամբ: Ալիշանը մի շարք հարցադրումներով մոտենում է այն կարևոր խնդրին, թե Կիրիկյան Հայկական պետության տնտեսական զարգացման համընթաց կատարված պետք է լինեն երկու կարևոր դեպքեր այդ պետության կյանքում. առաջին՝ հայկական գաղութների հիմնումը Իտալիայի բազմաթիվ քաղաքներում և առևտրական նավատորմի ստեղծումը: Առաջին խնդրին մենք կանդադարենք հավանաբար ամսագրի հաջորդ համարներից մեկում: Կիրիկյան նավատորմի գոյության վերաբերյալ Ալիշանի կարծիքը, չնայած մի շարք վերապահումների, դրական է. նա անկասկած է համարում («աներկրայիս գոլով») նրա գոյությունը, թեև, ասում է, «ի միջան մնայ տավախին շափ նաւարկութեան Սիսուանեայց, որպէս և ծովամարտիկ ղորութեան նոցին» («Սիսուան», էջ 371):

Հանգուցյալ պրոֆ. Գր. Միքայելյանն իր ուսերեն աշխատության մեջ, որն Ալիշանի «Սիսուան»-ից հետո միակ լայնածավալ հատորն է Կիրիկյան Հայկական պետության պատմության վերաբերող, հազիվ 10—15 տող է նվիրել Կիրիկյան Հայկական պետության նավատորմի հարցին: Այսուամենայնիվ նա ևս, Ալիշանի նման, անկասկած

9 Ներսես Լամբրոնացին, «Թեքես առաջի աշաց ունելով ի նաւակայ Տարսուսի, —ասում է Հ. Դ. Ալիշանը, —այսպէս պարզարանէ զմասուն նաւուն. «Կայմ Սարին է, այսինքն սիւնն, կամ որ ի ծայր Սարոյն է խոտորնակ ձողն՝ որ պարզէ զկտան. թռչարանն՝ Արմիոնն է. տեսարանն՝ Հայկկն է, ուր նաւապետն նստի և դիտէ, և կամ նշան նաւին, որպէս Դիոսկուրացոց նշանն. Ապաւանդակն հաստ ճոպահն է, զոր Մալուխ ասեն. Լուծք ստուար ամուլցն՝ հաստ փայտն է՝ յորոյ վերայ նաւն է, և ի քիթն՝ կից են ընդ միմեանս փայտքն. Սամիքն զծակ փայտն ասէ, ուր ղեկն ցցեալ է, կամ զղեկն. Լաստ հիմանն զլատակս նաւին ասէ, կամ զնան բոլորովին. Զստին հաստուած՝ յողնափայտերոյն է. Դոգք ամփոփման՝ զմէջ նաւին ասէ. Խելք շրթանցն հեղեաց՝ բերան և շուրթն նաւին է. ըստ այնմ, Յիսուս ննջէ ի խելս նաւին. Պաղպաղունք բազմականացն՝ գեղեցկութիւնքն որ ի նաւին լինի. Տախտակամած՝ Աթոք և Բազմականք, և կամ այլ ինչ. Վանդակապատ՝ որ ի մէջ նաւին միջնակ լինի ամած և բաժանած տուն ի տանէ. Քեղիքն՝ այն Զողքն՝ որ յառաջաստին գլուխն է, և կամ Օրմինք նաւին»:

(Տե՛ս Հ. Դ. Ալիշան, «Սիսուան», էջ 372—373):

⁶ Հ. Դ. Ալիշան, «Սիսուան», Վենետիկ, 1885 թ., էջ 373:

⁷ Նույն տեղում, էջ 369:

⁸ Նույն տեղում, էջ 372:

է համարում Կիլիկյան Հայկական նավատորմի ղեկավար Գոյուկյունը, միայն թե, հեղինակի կարծիքով, որը նա չի հիմնում որևէ փաստի վրա, այդ նավատորմի ղեկավարը չափով խոշոր չի եղել¹⁰։ Հեղինակի բերած միակ բացահայտված փաստը Կիլիկյան նավատորմի ղեկավար Գոյուկյունի մասին հետևյալն է։ Արաբ հեղինակ Իբն-էլ-Արդիին, նկարագրելով Այասի պաշարումը 1323 թվականին, եգիպտական զորքերի կողմից, հաղորդում է, թե այս նավահանգստում հայերն ունեցել են երեք ռազմական նավեր, հաղորդում է, թե «Ատլաս» և «Այաս»։ Եվ երբ քաղաքի բնակիչները՝ հայերը տեսել են, որ քաղաքը պաշարող արաբները ճեղքվածքներ են առաջացրել բերդի պարիսպների մեջ, շատ ընտանիքներ իրենց ունեցվածքներով փոխադրվել են այս ռազմական նավերի վրա, որպեսզի հասնեն Կիպրոս¹¹։

Կիլիկյան Հայկական պետության ռազմական նավերի գոյությունը մասին ամենահամոզիչ փաստերից մեկն է արձանագրել մեր պատմագիրներից Կիրակոս Գանձակեցին։ Հայտնի է պատմությունից Լևոն Բ-ի նավամարտը իր թշնամիների դեմ, երբ նա վերադառնում էր Կիպրոսից դեպի Կիլիկիա։ Գանձակեցին այսպես է պատմում Լևոն Բ-ի իր սեփական նավերով նրանց ջախջախելն ու նրանց բազմաթիվ նավերը փախուստի մատնելը։ «Դեպի լողնալիս ի տեսութիւն իւրոց։ Եւ լուեալ զայն թշնամիաց նորա որք ի ցամաքի, ոչ ինչ կարէին ազդել նմա, պատրաստեցին նաւա բազումս, զի ի ծովու նենգեսցեն զնա։ Եւ լուեալ զայն արքայիւն Լևոնի, դարձաւ անդրէն յետս ի Կիպրոս, զի էր ի ճանապարհի ի վերայ ծովուն։ Եւ առ իւր նաւա պատերազմականս, և եկեալ ի դարանն, որ գործեալ էր նմա նաւուց բազմաց. և զի այլ իմաստուն էր, ծանեալ թէ, յորում իցէ գլխատրն, եհար զնա արագաթեւ նաւովն և ջրասողդ արար զամենեսեան. և մնացեալ նաւքն փախեան, և անկաւ ահ ի վերայ ամենեցուն հեռաւորաց և մերձաւորաց»¹²։ Ուրեմն, Գանձակեցին շատ որոշ կերպով խոստով է ո՛չ միայն Լևոն Բ-ի սեփական ռազմական նավերի, այլև իր դեմ դավադրող հավանաբար հայ թշնամիների բազմաթիվ նավերի մասին։ Համենայն դեպս, Լևոն Բ-ը, որոշ ժամանակով մինչև Ադալիայի մոտերքը ընդարձակած լինելով Կիլիկիայի արևմտյան ծովափերը, անհրա-

ծեշտաբար կարիքը պետք է զգար ռազմական նավերով պաշտպանելու այդ եզերքները։ Բացի այդ, ինչպես հայտնի է, հին և միջին դարերի ծովային առևտրին կից, շատ ընդարձակ շափերով գոյություն ունեւ ծովահենությունը, որի դեմ առևտրական նավերը պաշտպանելու համար սրանց ուղեկցում էին տրոշ թվով ռազմական նավեր։ Այս մասին կան նաև Կիլիկյան առևտրին վերաբերող հաստատ հիշատակություններ։

Նաև՝ միջնադարյան հայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, խոսելով իր հոր, հորեղբոր և իր վերադարձի մասին Այասից դեպի Աքրա 1271 թվականին, գրում է հետևյալը։ «Հայոց թագավորը (Լևոն Գ-ը—Ա. Տ.) եղբայրների համար սարքեց մի գալեր (ռազմական) և պատվով ուղարկեց նրանց (պապական) լեզատին (Աքրա)»¹³։

Կիլիկյան Հայկական պետության սեփական նավատորմի ղեկավար վերաբերյալ վերոհիշյալ պատմական տվյալներից ու նաև նվազ փաստերի հիման վրա հիմնված ոմանց շտապ եզրակացություններից ալելի՛ դրված հարցը դրական իմաստով վճռող նշանակություն ունի մի պաշտոնական ապացույց, որն ըստ երևույթին վրիպել է Կիլիկյան Հայկական պետության պատմության ուսումնասիրությանը զբաղված վերոհիշյալ բոլոր հեղինակների էլ ուշադրությունից։ Այդ պաշտոնական ապացույցը մենք հաշտաբերել ենք Լևոն Գ-ի և եգիպտոսի մամլուքների սուլթան Կեալունի (նրան ինքն Մելիք-Մանսուրը) միջև 1285 թվականի մայիսի 7-ին կնքված դաշնագրի հոդվածներից մեկում, որն այլևս ոչ մի կասկած չի թողնում Կիլիկյան Հայկական պետության նավատորմի գոյության հարցի վերջնական ու դրական իմաստով լուծման մասին։ Ահա այդ հոդվածը. «Եթե դաշնագիր կնքող կողմերից մեկին պատկանող մի նավ մյուսի թագավորության ափերում նավարկելու է եթերկվում, պետք է խնամքով պահել և պահպանել այս նավի միջի գոնվածները և դրանք հանձնել այն ազգի պաշտոնատարներին (ֆրանսերեն թարգմանություն մեջ՝ officiers—Ա. Տ.), որի անդամն է վախճանված առևտրականը։ Եթե վախճանված մեր տիրոջ՝ սուլթան Մելիք-Մանսուրի հպատակներիցը կամ մանկավարժներից (pages) է, նրա ունեցվածքը պետք է հանձնվի մեր տիրոջ՝ սուլթան Մելիք-Մանսուրի տեղակալներին (lieutenants), եթե նա Լևոն թագավորի հպատակներիցն է, նրա ինչ-քան պետք է հանձնվի այս իշխանի տեղակալ-

10 Կիլիկյան Հայկական պետության պատմություն, Երևան, 1952 թ., 400 էջ (ոտարեն)։

11 Նույն տեղում։

12 «Պատմություն Հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 151—152։

13 Марко Поло, „Путешествие, перв. И. Т. Минлова“, Ленинград, 1940, стр. 9.

ներին, որպեսզի նրանք դրա մասին կարգադրություն անեն՝ համաձայն արդարության և իրավունքի կանոններին»¹⁴:

Այստեղից՝ ուրեմն միանգամայն պարզ կերպով երևում է, որ Հայկական Կիլիկիան ունեցել է իր սեփական նավերը, և այս պետք է հավաստիորեն ենթադրել, այնպիսի քանակով, որ անհրաժեշտ է նկատվել այդ նավերին պատահելիք արկածները, գլխավորապես նավաբեկությանց պարագաները խաղաղության դաշնագրի մի առանձին հոդվածի նյութ դարձնելով: Եվ երբ ի նկատի ենք առնում այն խիստ կարևոր պարագան, որ այս դաշնագիրը կնքվել է 1285 թվականին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիան Հայկական պետության արտաքին ծովային և տարանցիկ առևտուրը դեռ նոր էր թևակոխում իր ծաղկման շրջանը, ապա կարելի է հավաստիորեն պնդել, թե երկրի նավերի թիվն ու նրանց նշանակությունը այս առևտրի մեջ անպայման շատ ավելի բարձրացած պետք է լինի Կիլիկիան առևտրի լրիվ ծաղկման շրջանին, որը տեղի ունեցավ մինչև ԺԻ դարու առաջին կեսի վերջերը:

Միջին դարերի ծովային առևտրի և սրա փոխադրական միջոցների, այսինքն՝ նավերի անշափ շահավետ օգտագործման մասին եղած տեղեկություններից գիտենք, որ ծովային առևտուրը Հայկական Կիլիկիան շրջանին աշխատում էր մինչև 35 տոկոսի շահի հիմունքներով, որովհետև կատարված առևտրական գործառնություններից սպասվող շահերն էլ չափազանց բարձր տոկոսներով էին կատարվում, որոնք և բաժանվում էին առևտրական կապիտալիստի և առևտրական ճանապարհորդություն իր վրա վերցնող անձի՝ այսպես ասած ձեռնարկողի միջև, սովորաբար առաջինին 2/3-ի և երկրորդին 1/3-ի համեմատությամբ, երբ միայն այս վերջինի ակնկալած շահը հասնում էր ընդհանուր առմամբ 50 տոկոսի¹⁵:

Այս տվյալները վերաբերում են բոմբարտական քաղաքների՝ գլխավորապես Վենետիկի և Ճենովայի ռեսպուբլիկաների, ինչպես նաև Ֆլորենտիայի, Պիզայի և այլ իտալական քաղաքների ծովային առևտրին՝ Արևելքի, հետևաբար ոչ նվազ նաև Կիլիկիան Հայկական պետության հետ: Իսկ հայտնի է սրանց ծովային առևտրի անհամեմատ

ավելի բարձր շահավետությունը խաչակրությանը անմիջականորեն իրենց մասնակցության էտապներում, երբ ստեղծված տնտեսական, արենախնայող բարձր կոնյունկտուրայից առավելապես օգտվողները, շնորհիվ իրենց առևտրական (ու ռազմական) նավատորմիդների, հենց վերոհիշյալ ռեսպուբլիկաներն ու քաղաքներն էին, ինչպես նաև՝ սիցիլիացիները, մարսեյցիները, մոնպելյեցիները, կատալոնացիները, Ֆրանգրացիները, մինչև իսկ՝ հուլանդացիները, անգլիացիները և Հյուսիսային ծովի այլ ժողովուրդները¹⁶:

Խաչակրությանց պատմության այս հնդինակը՝ Սեն Մորիս իր հիշյալ աշխատության մեջ արել է հետևյալ ոչ միայն պատկերավոր, այլև միանգամայն ճիշտ արտահայտությունը, թե «խաչակիրների մոտ շահատենչությունը կոպ էր տվել կրոնական շահախնդրությունը»¹⁷: Ավելի պատկերավոր է արտահայտում ծովային առևտրի շահավետությունը վենետիկցիների համար մի այլ հեղինակ, այսպես. «Մյուս բոլոր խաչակիր ժողովուրդները Սիրիա հասան զենքերը ձեռքերում: Վենետիկցիները բերին ապրանքներ և այնտեղ հաստատեցին իրենց առևտրական սենյակները: Այս արշավանքները բոլոր խաչակիր ժողովուրդների համար՝ բոլորը վնաս էր, իսկ վենետիկցիների համար՝ բոլորը շահ»¹⁸:

Այսպիսով ուրեմն ծովային ճանապարհով խաչակիրներին զենք, պաշարման գործիչներ և սննդեղեն հասցնելը վենետիկցիների, ինչպես և վերոհիշյալ այլ ծովային ժողովուրդների օժանդակության գլխավոր մասն էր կազմում, ինչ որ կատարված էր վերջիններիս համար առավել շահավետության պայմաններում: Սրանց նավերով խաչակիրները կարողանում էին մշտական հարաբերություններ պահպանել իրենց մեկնած երկրների հետ, որտեղից նրանք ստանում էին մարդկային և դրամական օգնություն: Նաև՝ Արևմուտքի և Արևելքի նյութերով տնտեսական լայն գործողություններ կատարող ուստավորների հսկա բազմությունների ծովային ճանապարհորդությունները դեպի Պաղեստին

¹⁹ Տե՛ս նաև Saint Maurice, «Die Geschichte der Kreuzzüge, nach dem Französischen von I. Heusinger, Dresden, Bd. I, էջ 319.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 84:

¹⁸ G. B. Depping «Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amérique», Paris, vol. I, էջ 152:— Տե՛ս նաև M. Armingaud, «Venise et le Bas Empire», էջ 366:

¹⁴ Տե՛ս այս դաշնագիրը արաբերեն բնագրով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ Վ. Լանգլուայի հիշված աշխատության մեջ, էջ 217—231:

¹⁵ Տե՛ս Ad. Schnaube, «Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes zu Ende der Kreuzzüge», München und Berlin, 1906, էջ 120:

ՄՈԶԱԻԿ ԿԵԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ ՄՈԶԱԻԿԱՆԵՐԸ

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն դառնալուց հետո բազմաթիվ հայ ուխտավորներ են այցելել Երուսաղեմ: Այնտեղ կառուցվել են ավելի քան 72 հայկական վանքեր³³, որոնցում և հայտնաբերվել են հին մոզաիկաներ, գլխավորապես մոզաիկ հատակներ: Երուսաղեմում վերջին տարիներին կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տվել, որ այնտեղ գտնված քրիստոնեական եկեղեցիները մեծ մասամբ կառուցված են եղել հեթանոսական մեհյանների տեղում, կամ այդ մեհյանները փոխարկված են Քրիստոնեական եկեղեցու՝ հեթանոսական կրոնն արմատախիլ անելու նպատակով:

Երուսաղեմի մոզաիկաների մասին առաջին անգամ գրել է Ռուբեն Սամվելյանը³⁴, որից հետո այդ մոզաիկաները քննվելու են առնվել բազմաթիվ բանասերների կողմից:

Մինչև այժմ Երուսաղեմում երևան է հանվել հայկական հինգ մոզաիկա: Այդ մոզաիկ նկարներից առաջին երեքը գտնվել են 1868 թվականին Ձիթենյաց կամ Համբարձման լեռան վրա, երբ ռուսները արաբներից գնել էին մի հողամաս, որի վրա ուղում էին նոր վանք կառուցել: Չորրորդ մոզաիկան գտնվեց 1893 թվականին, երբ նոր կառուցվող մատուռի հիմքերն էին փորվում: Հինգերորդ մոզաիկ հատակը հայտնաբերվեց Դամասկոսի դռան մոտ 1894 թվականի հունիսի 25-ին: Սա ամենափառահեղ ու ամենախոշոր մոզաիկ

հատակն էր, որի պատկանելիությունը սկզբում վեճի առարկա դարձավ հույների ու լատինների միջև, սակայն նկարի ճակատին Նիլած Մեսրոպյան տառերով արձանագրությունը լեցրեց վեճերը: Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակի ներքև հայտնաբերվել են երեք դամբարան, իսկ Ձիթենյաց լեռան մոզաիկ հատակի տակ՝ 16 քարադամբարան, որոնցից մի քանիսի վրա կան հայատառ հայանուն արձանագրություններ:

Ե՛րբ են ստեղծագործվել Երուսաղեմի մոզաիկաները, ո՞ր դարաշրջանի գործեր են դրանք և ի՞նչ բովանդակություն ունեն:

Ձիթենյաց լեռան վրա երևան հանված մոզաիկ հատակները կազմում են Ս. Հովհաննես Կարապետի վանքի կալվածի մասը, որին հայերը տիրացել են 5—6-րդ դարերի ընթացքում: Սա պատմական փաստ է: Իսկ այդ վանքը իր գոյությունը պահպանել է մինչև 12-րդ դարը³⁵, որից հետո քարուքանդ է եղել: Այս ավերակներում էլ գտնվել են մոզաիկ հատակները, որոնք եղել են եկեղեցու գավթի սալարկը:

Երուսաղեմի Ձիթենյաց լեռան վրա գտնվել են չորս մոզաիկ հատակներ, որոնք ունեն հայերեն երկաթագիր արձանագրություններ:

Առաջին մոզաիկ հատակի վրա գրված է հետևյալը. «Բարեխառ ունեյով առ Ած. գևուր Եսայի եւ գերանելի հարս եւ վաղան արարի վասն բողոքեան մեղաց գլխատակաւաւնս զայս»:

Երկրորդի վրա գրված է. «Այս գիր երանելայ Եուշանկայ մաւրն Արտաւանայ Հոռի Ժն»:

35 Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղալունի, «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Ս. Երկրին մեջ», Երուսաղեմ, 1931, էջ 161:

* Երուսաղեմում ամսագրի 1957 թվականի № Մ Բ—Գ-ից, Դ-ից և Ե-ից:

33 «Յուդեական Առաստասայ վարդապետի վասն վաստից հայոց որ ի Ս. Քաղաքն Երուսաղեմ», Վենետիկ, 1596 թ., էջ 9:

34 «Արեւելք» օրաթերթ, Կոստանդնուպոլիս, 1893 թ. (№ 2702) և 1894 թ. (№ 3132):

Երրորդի վրա գրված է. «Վասն աղափից եւ փրկութեան Թեալ, Աբասու եւ մուրկան»:

Զորրորդի վրա գրված է. «Այս յիշատակարան ՏՆ. Յակովբայ ու եղեւ ի ձեռն խրեղ-րելոյ»:

Երրորդի վրա գրված է. «Վասն աղափից եւ փրկութեան Թեալ, Աբասու եւ մուրկան»:

«...Ես մի հրաշալի արձանագրություն տեսա Երուսաղեմ Զիթենյաց լեռան վրա: Այստեղ ուսաց եկեղեցու հիմքը փորելիս մի քանի տարի առաջ գետնի տակից երևացել է մի մոզաիկազարդ գերեզման՝ անեղծ և անարատ, վրան գրված է Մեսրոպյան տառերով՝ «Այս գիր է Շուշանկայ մարն Արտաւանայ Հոռի ԺԸ»: Սրա վրա ուսանեցի մատուցել շինել և պահպանում են առանձին խնամքով: Երուսաղեմի հանգուցյալ պատրիարք Եսային էլ նույն գերեզմանի պատկերը իսկականի մեծությամբ և զարդարանքով նկարել է տվել և կախել պատրիարքարանում: Նույն գերեզմանից մի քանի քայլ հեռու դեպի արևելք դարձյալ գետնի տակ երևացել են երկու կարգ գերեզմաններ հայ իշխանների ու տիկինների: Սրանցից երկուսն են և՛ նշանավոր և՛ պարմանալի: Մեկի վրա գրված է եղել Շուշանիկ, իսկ մյուսին՝ Զոռիկ³⁶»:

Երբ են կերտվել Զիթենյաց լեռան վրա գտնված մոզաիկ հատակները, որոնց ոչ մեկի վրա չի գրվել տարեթիվը:

Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղավնունին, որ գրել է Երուսաղեմի վանքերի պատմությունը, Զիթենյաց լեռան վրա գտնված վերոհիշյալ շորս մոզաիկ հատակների կերտման դարաշրջանի մասին ճշգրիտ տեղեկություն տալու համար վկայարկերում է Պաղեստինի հայտնի հնագետ Գլերմոնտ-Գանոյի աշխատությունը³⁷, ըստ որի այդ մոզաիկաներից երկուսի վրա եղած արձանագրությունները չեն համապատասխանում մոզաիկայի ամբողջական կառուցվածքին և գույներին, իսկ երկուսը ավելի ուշ շրջանի ստեղծագործություններ են: Ինչ վերաբերում է մոզաիկաների արձանագրության մեջ հիշատակված անուններին, ապա Գլերմոնտ-Գանոն ենթադրում է, որ Արտավանը մի պարսկահայ կուսակալ և զորապետ է եղել Հուստինիանոսի կայսրության օրոք:

Այլ ենթադրություն է անում բանասեր Հ. Բյուրդյանը³⁸, որ կարծում է, թե Վաղան անունը պետք է կարդալ Վահան, և տառի փոխարեն սխալմամբ ղ գրվելու պատճառով: Իսկ եթե Վահան լինի, ապա Պաղեստինի պատմագիր Պրոկոպիոսի տեղեկությունների համաձայն, Արտավան և Վահան Արշակունի եղբայրներն են դրանք, որոնք Պարսկաստանից փախել էին Բյուզանդիոն և մեծ ծառայություն են մատուցել բյուզանդական պետության: «Արտավանը դարձել էր զուբս, իսկ Վահանը որպես զորապետ զոհվել է Հուստինիանոսի կայսրության համար մղած պատերազմում³⁹: Ենթադրվում է, որ այդ հայ զորապետների մայրը՝ Շուշանիկը Երուսաղեմում գտնվել է եկել և մահացել այնտեղ, թաղվել է Ս. Կարապետի եկեղեցու գավթում և Արտավանի ձեռքով նրա գերեզմանի վրա կերտվել է մոզաիկա: Արտավանը իր եղբոր՝ Վահանի անունն անմահացնելու համար էլ մոզաիկա է շինել տվել, ինչպես նաև «Եսայի և այլ հարց համանման շիրիմներ»: Անվանի Մխիթարյան Հ. Հակոբոս Տաշյանը մոզաիկաների վրա եղած տառաձևերից եզրակացնում է, որ այդ տառերը հիմնականում «ոչ լիովին գլխադիր և ոչ այ գոտ «միջին» են: Գրերը քիչ շատ գլխադիր բոլորաձևությունը կցուցնեն, բայց նաև միջնույն ձևերը, շոբեղեղակի կերպարանք, ուղղաձև անդամներ, գրերեն ոմանք (այսպես մ և ալն) ավելի միջին են, և ընդհանրապես ամբողջը միջնույն տպավորություն կընեն... Եթե չենք խաբվիր, է դարու արձանագրությամբ դիրը համարելու ենք յուր ամեն առանձնահատկություններն ու անսովոր ձևովն իրեն այն գիրն, որ դարերով գործածված է արձանագրությանց մեջ, եթե ոչ բացառապես ամեն տեղ, գոնե հեղանակն ունենալով: Բայց ինչպե՞ս հիշատակարանաց մեջ⁴⁰»:

Հ. Տաշյանը, իր աշխատության մեջ մատնանշելով 7-րդ դարի Ներսեսի, Անիի, Լուռն հին եկեղեցական արձանագրություն-հիշատակարանների երկաթագիր տառաձևերը, եզրակացնում է, որ Երուսաղեմի մոզաիկաները պատրաստված կլինեն 551 թվականից առաջ:

Հայ գրությունն ու մանրանկարությունն մասնագետներից մեկը՝ Գրեգորի կաթողիկոս Հովսեփյանը Զիթենյաց լեռան վրա

38 «Բաղմավելու», Վենետիկ, 1934 թ., № 5-6, էջ 198:

39 Հ. Մ. Տաշյան, «Պատմություն Հայոց», հատ. Բ, էջ 250—255 և 517—520:

40 Հ. Հ. Տաշյան, «Անկարի մը հայ հնագիտության վրա», Վիննա, 1938 թ., էջ 136:

36 Ղ. Աղալան, «Սրբեր», հատ. 4-րդ, Երևան, 1950 թ., էջ 360—361:

37 Clermont Ganneau, «Archeological researches in Palestine», 1874, էջ 329—337:

դրոնված մոզաիկ հատակը 6—7 դարերի դործ է համարում⁴¹։

Այսպիսով, տիրապետող կարծիքն այն է եղել, որ Երուսաղեմի մոզաիկաները ստեղծագործվել են Հռոմի ժամանակահատվածում, 527—565 թվականներին կամ ավելի ուշ։

Մենք այդ կարծիքին չենք, որովհետև Երուսաղեմում կատարված վերջին տարիների հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ մոզաիկ հատակ ունեցող տեղամասերում հնում եղել են հեթանոսական տաճարներ կամ մեհյաններ և հավանաբար այդ մեհյաններն ունեցել են մոզաիկ հատակներ։ Ամենայն հավանականությամբ, Երուսաղեմի մոզաիկաները հեթանոս հայ արվեստագետների ստեղծագործություններ են Տիրոսի Մեծի ժամանակներից սկսած, երբ հայերը կալված են եղել հռոմեական պետության շատ նահանգների հետ, որոնք հետագայում հանդիսացան քրիստոնեության օջախներ։ Արշակունիների կործանումից առաջ հայերը խոշոր դեր են խաղացել Երուսաղեմի սրբազան վայրերում։ Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղավնունին ևս այն կարծիքն է հայտնում, որ «Զիթենյաց լեռան հայոց Ս. Հովհաննես Կարապետի վանքի մոզաիկաները հայտնի է թե հեռավոր թվականն մը կհասնին։ Այդ մոզաիկի վարպետներն ալ մինեուն ոգվով շարժված են՝ հեթանոսականը խառնելով քրիստոնեականին հետ, ինչպես ցույց կուտան անոնց լուսանկարված մանրանկարները»⁴²։ Այդ մոզաիկաների հյուսկենանկար գոտիները հայկական են, որովհետև այդպիսիք հանդիպում են հայկական խաչքարերի և եկեղեցական դարձաբանականների վրա։

1934 թվականին Երուսաղեմում հայտնաբերվել են մի քանի մոզաիկ հատակներ, որոնք ունեն հունարեն արձանագրություններ, սակայն վերջիններս ավելի ուշ դարաշրջանի գործեր են և չեն համապատասխանում մոզաիկայի կերտման ժամանակաշրջանին։ Անգամ Բեթղեհեմի եկեղեցում վերջերս գտնված մոզաիկ հատակը, որը վերագրվում է Կոստանդինյան դարաշրջանին, փաստորեն հեթանոսական շրջանում է պատրաստված։ Պատմականորեն ապացուցված է, որ Բեթղեհեմի եկեղեցին կառուցված է եղել հեթանոսական մեհյանի վրա։ Բեթղեհեմի եկեղեցու սյունադարձ կենտրոնի մո-

զաիկ հատակը, որն իրենից ներկայացնում է որթատունկեր և խաղողի ողկույզներ, եղբրված իրար միջև ընդերուված ժապավեններով, շատ նման է Սյունադարձի մեջ մոզաիկ հատակի եղբարդներին։ Սա իսկական արվեստի գործ է, սակայն ավելի վաղ շրջանի ստեղծագործություն, եթե այն համեմատենք եկեղեցուց փոքր ավելի հեռու գտնված մոզաիկ հատակի հետ, որ իրենից ներկայացնում է երկրաչափական ձևեր, կենտրոնում ունենալով ծաղկաձև դարձանկար։ Այն նմանությունը, որ կա Իստրիո Պարինցո քաղաքի և Բեթղեհեմի եկեղեցու մոզաիկ հատակների միջև, ցույց է տալիս որ Երուսաղեմի թե՛ հունական, թե՛ հայկական և թե՛ հրեական մոզաիկաները քրիստոնեական դարաշրջանի գործեր չեն հիմնականում։ Սակայն սա ամենևին չի նշանակում հրաժարվել այդ մոզաիկաների աղբյուրի պատկանելիությունից։ Հայ եկեղեցում գտնված մոզաիկ հատակը վերագրվում է հայ արվեստին, հիմք ընդունելով մոզաիկաների վրա եղած արձանագրության լեզուն։ «Սիոն» ամսագրի⁴³ տված տեղեկությունները նորահայտ մոզաիկաների մասին նոր լույս են սփռում Երուսաղեմի հայկական մոզաիկաների հնության վերաբերյալ։

Երուսաղեմում հայտնաբերված խոշոր մոզաիկաներից երկրորդը Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակն է, որ գտնվել է 1894 թվականին և այժմ պատկանում է Հայոց Պատրիարքարանին։ Այս հույակապ մոզաիկան իսկույն դրավեց արվեստագետների ուշադրությունը։

Երուսաղեմում Դամասկոսի դռան մոտ գտնված մոզաիկ հատակն ունի 7,15 մետր երկարություն և 4,40 մետր լայնություն։ Այդ մոզաիկ հատակն ունի 0,26 մետր լայնության վրա լայնաձև հյուսված քառակուսի եղբարդը։ Մոզաիկայի ճակատի վերևը, արևելյան կողմը կա կոնաձև մոզաիկաներով մի խորշ, որ հատակից երկրորդ հատակի մնացորդի մի անկյունն է և ունի 0,07 մետր երկարություն և 0,75 մետր լայնություն։ Մոզաիկ հատակի ճակատի վրա գտնվող երկու տող հիշատակարանը առնված է 1,07 մետր երկարության և 0,23 մետր լայնության առանձին շրջանակի մեջ և կարդացվում է Մեսրոպյան տառերով գրված հետևյալ արձանագրությունը երկու տողի վրա.

«Լասն յիշատակի և փրկութեան
Ամենայն հայոց գորոց զանուան Տէր զիտէ»։

⁴³ «Սիոն», Երուսաղեմ, 1934 թ., էջ 330—342։

⁴¹ Գրեգորի վրդ. Հովսեփյան, «Բյուզնդյան արվեստը հին հայոց մեջ», 1913 թ., Վաղարշապատ, էջ 5։

⁴² Մկրտիչ եպիսկ. Աղավնունի, «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Ս. Երկրին մեջ», Երուսաղեմ, 1931 թ., էջ 163։

(«Հիշատակին և փրկութեան համար բոլոր հայերի, որոնց անունները Տերը գիտի»): Դամասկոսի դռան այս ամբողջ մոզաիկ հատակը բաց դեղնագույն է, սակայն կիրառված են նաև սև, կարմիր, կապույտ, նարնջի և մոխրի գույները:

Այս մոզաիկ հատակի շինանյութը կազմել են բնական գույնի քարեր: Այստեղ ապակու կիրառումը չենք գտնում, որն ապացույց է մոզաիկայի ավելի խորը հնութեան: Մոզաիկ հատակը կառուցված է «օպուս վերմիգուլատում» տեխնիկայով, որտեղ իրեն շինանյութ է ծառայել բնական գույնի քարը: Մոզաիկ հատակի երկայնությամբ իրար կողքի շարված են 527 և լայնությամբ՝ 323 խորանարդիկներ, որով ամբողջ քառակուսի հատակը, մի կողմ թողնելով կոնաձև մասը, բովանդակում է $527 \times 323 = 170\,221$ զանազան բնական գույներով քարե խորանարդիկներ: Դատելով այնքան մանր խճաքների կառուցվածքից, այնքան է հնթադրել, որ Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակը «օպուս վերմիգուլատում» տեխնիկայով կառուցված է վերջին շրջանում, երբ այդ տեխնիկան խոշոր չափով առաջ էր գնացել և հնարավորություն ուներ նախապես գծված նկարի ամբողջ մանրամասնությունները տալ՝ արվեստի բոլոր պահանջների համաձայն: Իհարկե, մոզաիկ հատակի կառուցման վրա ներդրված խորանարդիկների ճիշտ թիվը դժվար է սահմանել. դա ավելի շուտ միջին թիվ է, որովհետև խորանարդիկները համաչափ ծավալ չունեն:

Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակը, հավանաբար, հեթանոսական շրջանի ստեղծագործություն է: Անտիկ մոզաիկ նկարիչը ստեղծագործել է ազատորեն, անկաշխանդ, օգտագործելով բուսական աշխարհը:

Երուսաղեմի այս հույակապ հատականկարը մի որթատունկ է, որ դուրս է գալիս մի գեղեցիկ ծաղկամանից, տարածելով իր ճյուղերն ու ոստերը: Հատականկարն ունի քառասուներեք օղակ, որոնք կազմում են հորիզոնական ձևով ինը շարք, որից յոթը հինգական և երկուսը՝ չորսական օղակ, կամ ուղղահայաց կարգով հինգ շարք, երկու կողմի չորս շարքերն իննական և միջինը՝ յոթ օղակ:

Ուղղահայաց միջին շարքի օղակաձև ճյուղերում նկարված են, վերևից սկսելով՝ 1) մի գույգ աղալմի, դեմ-դեմի թառած որթատունկի մի ոստի վրա. 2) մի զամբյուղ լցված կարմիր-դեղնավուն խնձորներով. 3) մի թուխակ՝ վանդակում. 4) մի արծիվ՝ կիսով թևաբաց. 5) դատարկ, նրբակերտ մի սափոր. 6) գլխահակ մի բադ. 7) նորից մի զամբյուղ կարմիր խնձորներով լի: Մյուս 36 օղակների

մեջ էլ նկարված են զանազան դիրքով ցամաքային թռչուններ, ինչպես սիրամարգ, հնդկահավ, ջայլամ, կարապ, արագիլ, սագ, բադ, փասյան, ուրուր, աքաղաղ, մարի, սարյակ, աղալմի, տատրակ, կաշաղակ, ագուս և այլն: Որթատունկի ոստերից կախված են 91 գուլնգուլյն ողկույզներ, միջանկյալ տերևներով:

Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակի հետ հայտնաբերվեց նաև յոթ կտորի բաժանված գեղաքանդակ մարմարյա մի խաչքար, որի ջարդված բեկորները իրար մոտ բերելով հնարավոր եղավ կարգալ հետևյալ արձանագրությունը.

«Յիշեա՛ զՊետրոս ու արար և Յոհան ու ետ առնել զխաչս զայս»:

Խաչի քանդակն ունի հայկական ոճ, չորս միջանկյուններ՝ երկու փոքր խաչ և երկու աստղ:

Մեր ձեռքը հասած և լավ պահպանված երուսաղեմի՝ Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակը արվեստի զմայելի գործ է: Այս արվեստի մեջ տիրապետող է առաջին հերթին թռչունակարությունը և ապա ծաղկանկարչությունը, մի երևույթ, որ մենք տեսնում ենք հին հայկական քանդակագործություն մեջ, առավել ևս գորգարվեստում:

Հայ նշանավոր ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը խոսելով Բագրատունյաց շրջանի վերածնության մասին, չափազանց ուշագրավ դիտողություն է անում:

«... Թռչուններ և կենդանիներ քանդակելու մեջ,— գրում է նա,— հայերը ուշագրավ հառաջադիմություն ըրեր էին 5-րդ և 7-րդ դարերու մեջ, սակայն Բագրատունի շրջանի վերածնությունը միանգամայն մոռացություն տված էր նախնյաց մշակած այս ճյուղը»⁴⁴:

Դամասկոսի դռան մոզաիկ հատակի կոմպոզիցիան, նրա զարդարվեստը չեն կապված քրիստոնեական ուսմունքի հասկացողության հետ, որովհետև կերպարվեստում այդպիսի «կենաց ծառեր»-ի առկայությունը մենք տեսնում ենք քրիստոնեությունից շատ առաջ: Կարմիր բլուրի պեղումներով հայտնաբերված ուրարտական սաղավարտների վրա կան նույնատեսակ զարդանկարներ: Երուսաղեմի գեղարվեստական սափորի այն «կենաց ծառ»-ի կոմպոզիցիոն ձևերին ու զարդանկարներին մենք հանդիպում ենք ոչ միայն հայկական միջնադարյան մանրանկարչության մեջ, այլև հայկական գորգերի մեջ: Հատկապես Ջանգեզուրի, Մեղրու, Ղարաբաղի և այլ վայրերում գործված գորգերում:

⁴⁴ Թ. Թորամանյան, «Անի քաղաք», Թե ամբողջ էջ 124:

Ուշագրավ է այդ գեղարվեստական սափորի ուռուցիկ փորը, որ բաղկացած է յոթը շերտից: Դատելով մեր ձեռքի տակ եղած մանրանկարից, որը հրատարակված է Փարիզում և հանդիսանում է իսկական վերարտադրությունը, շերտերի գծերը գեպի վերը վերջանում են կլոր գլխիկներով, որոնք մանրադիմանկարի տպավորություն են թողնում: Գեղեցիկ են սափորի երկու կանթերը, որոնք միանում են սափորի լայնարաց ալիքաձև բերանին: Եզրագարդ ունեցող կանթերը հայերեն շուտ տված S գլխատառի ձև ունեն ներքևում, միացման տեղում եռատերև ծաղկի զարդանկարով, իսկ վերևում՝ սափորի միացման տեղում՝ մուգ-կարմիր գույնի կեռ լեզվակներով, որոնց վրա նկարված են մեկական թռչնապոչներ: Սափորն ունի նուրբ, բարակ վիզ՝ մեջտեղ հաստ ժանյակով փաթակված ու ուռուցիկ փորի ու լայնարաց ալիքաձև բերանի մեջտեղում ունեցած իր տեսքով թողնում է հաճելի տպավորություն: Զարմանալի նմանություն կա Երուսաղեմի սափորի կանթերի և կուտինահայ վարպետների կողմից Ադրիանուպոլսի Մուրադիա մզկիթի որմնադրված (ԺՁ դար) սափորի կանթերի միջև: Երկուսն էլ հայերեն մեծատառ S տառի գծաձևերն ունեն: Սափորի երկու կողմում նկարված են հովհարաձև, փարթամ, պոչավոր սիրամարգեր, որոնք դեմդիմաց կանգնած են կլոր ճյուղերի վրա:

Այս մոզաիկ հատականկարում հիմնականը վեց օղակներն են, որոնցից յուրաքանչյուրն իր աջ ու ձախ կողմերում ունի հարակից երկու օղակ՝ բարակ եզրակապով: Հարակից օղակներում ևս նկարված են զանազան տեսակի ընտանի ու վայրի թռչուններ: Հիմնական օղակների եզրակապերն ավելի հաստ են և որոշակիորեն տարբերվում են երկրորդական օղակներից թե՛ եզրակապերի և թե՛ համեմատական մեծությամբ: Երկրորդական ճյուղ-օղակները փակված չեն, այլ նկարված են կիսափակ, իսկ օղակների վերջավորությունից գրեթե ամենուրեք կախված են ողկույզներ:

Այս հույակապ հատականկարում բոլոր թռչունները պատկերված են իրենց կենդանի դիրքով ու կենցաղով: Հայկական գուրգանկարների նման, ինչպես մանրանկարչության մեջ է, զարդամոտիվները կրկնվում են դեմ-դիմաց: Սափորի երկու կողմերում նկարված սիրամարգերը, վեց հիմնական օղակներում եղած երկու սարյակները կրկնված են միատեսակ ձևով ու դիրքով: Նույնը կարելի է ասել և խաղողի ողկույզների նկատմամբ:

Երուսաղեմի մոզաիկաների նկարագրությունը բավարար հիմք չի տալիս եզրակաց-

նելու, թե այդ մոզաիկաները մեծ մասամբ քրիստոնեական շրջանի ստեղծագործություններ են, քրիստոնեական բնույթի գործեր: Այդ մոզաիկաների արձանագրությունները կա՛մ ավելի ուշ շրջանի ստեղծագործություններ են, կա՛մ կցովի հավելվածներ: Կարելի է ենթադրել, որ մոզաիկ արվեստը Պաղեստինում եկամուտ արվեստ է, այլերկրյա մոզաիկ նկարիչների ստեղծագործություն: Վերջին տարիներս Պաղեստինում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց տվին, որ Բեյթ-Ալֆայում հայտնաբերված հրեական ժողովարանի մոզաիկ հատակների նկարիչները հրեա չեն եղել, այլ հույն կամ բյուզանդահայ նկարիչներ: Բեյթ-Ալֆայի մոզաիկաների եզրագծերը շատ նման են Ձիթենյաց լեռան վրա գտնված հայկական երկրորդ մոզաիկ հատակի եզրագծերին: Հրեական մի մոզաիկ վրա գտնված մոզաիկ նկարչի անունն անգամ՝ Մարիանոս, ցույց է տալիս, որ նկարողը այլերկրյա ծագում ունի: Հավանաբար, դա ևս հայ նկարիչ գործ է: 1928 թվականին Կոստանդնուպոլսի Չեմերլի թաղի մեջ գտնված մի բարի եզրագրերը և ճառագայթաձև աստղը նման են Ձիթենյաց լեռան մոզաիկ հատակի օղակները, որոնց մեջ նկարված են թռչուններ ու կենդանիներ:

Երուսաղեմի մոզաիկաների նկարագրությունը տալուց հետո, կարող ենք հանգել հետևյալ հավանական եզրակացության.

1) Ձիթենյաց լեռան վրա և Դամասկոսի դռան մոտ եղած մոզաիկ նկարները հավանորեն շատ հին և թերևս հեթանոսական շրջանի ստեղծագործություններ են: Այդ մոզաիկաների վրա եղած արձանագրությունները կամ մակագրությունները ավելի ուշ դարաշրջանի հավելվածներ են, հետևաբար չեն համապատասխանում մոզաիկաների պատրաստման դարաշրջանին: Մոզաիկայի վերադիր արձանագրությունները դեռևս վերջնական ապացույց չեն այն բանի, որ Երուսաղեմի մոզաիկաները քրիստոնեական դարաշրջանի ու քրիստոնեական բովանդակությամբ ստեղծագործություններ են:

2) Երուսաղեմի մոզաիկաները իրենց կառուցման տեխնիկայով համապատասխանում են «օպուս վերմիգուատում»-ին, որ ավելի տարածված էր հելլենական և հռոմեական դարաշրջանում: Երուսաղեմի նրբակերտ մոզաիկաները, որոնք անպայման նշանավոր նկարիչների գործեր են, կարող էին կերտվել

միայն այդ տեխնիկայի զարգացման դեպքում: Մոզարիկայի այդ տեխնիկան միայն հնարավորություն կտար բացառիկ նուրբ գեղեցկությամբ կոմպոզիցիոն նկարներ ստեղծագործել, բարձր տեխնիկական ու նկարչական վարպետությամբ: Իսկ այդպիսի գործեր ստեղծագործել են մեր թվարկությունից առաջ 3—1-ին դարերում:

3) Երուսաղեմի մոզարիկ պատկերների դժաձևերը և զարդամոտիվները իրենց ու-

րույն ոճով ու ինքնատիպությամբ հետագայում հանդես են գալիս նաև հայկական մանրանկարչության մեջ և հնագույն խաչքարերի վրա, որն ապացույց է, թե Երուսաղեմի մոզարիկները հայ հին նկարիչների գործեր են, նկարիչներ, որոնք հնագույն դարերում աշխատել ու ստեղծագործել են ոչ միայն Երուսաղեմում, այլև Նեղիպոսում, Բյուզանդիայում, Պարսկաստանում և Փոքր Ասիայի զանազան քաղաքներում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈԶԱԻԿԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍ ՈՒՄ

Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը հայտնի է իր մոզարիկներով: Պատմական Հայաստանում հայտնաբերված մոզարիկները որոշակի նմանություն ունեն Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի մոզարիկներին: Բանասեր Կ. Հ. Բասմաջյանն իր աշխատության մեջ, նշելով Կոստանդնուպոլսում հայտնաբերված Գադիկ Արծրունու քանդակի նման մի մոզարիկ, գրում է.

«... Այս տեսակի արձաններ ու պատկերներ հաճախ կոտենվել են ոչ միայն հայկական հին եկեղեցիներում վրա, այլև ընդհանրապես բյուզանդական եկեղեցիներում շատերում վրա. օրինակի համար, Կոստանդնուպոլսո մեջ էտիրնե Գափուի մոտ իր բնովթյամբ ծանոթ Բահրեի մզկիթին, — որ նախկին Խորանուն հունական վանքին քառասուն վկայից եկեղեցին էր, — խճանկար (մոզաիկ) բազմաթիվ պատկերներ են մին կներկայացնեն ճիշտ վերահիշյալ տեսարանը»⁴⁵:

Կ. Հ. Բասմաջյանը եզրակացնում է, որ հայ մոզաիկ նկարիչները Կոստանդնուպոլսում վերահիշյալ բյուզանդական եկեղեցու վրա աշխատելիս, Աղթամարի քանդակների տպավորության տակ օրինակած լինեն իրենց ցանկալի հայրենիքի հուշարձանի պատկերները:

Ուշագրավ են Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոփիա հռչակավոր մայր եկեղեցում (այժմ մզկիթ) վերջին տարիներս երևան հանված երեք մոզաիկները, որոնցից մեկը որոշակի նմանություն ունի մեր Ս. Գրիգոր Լուսավորչին: Այս մոզաիկայի ներքև գրված է Հայրապետ Հայոց (Popioe Armeniae):

Այդ մոզաիկայում Գրիգոր Լուսավորչը նկարված է հունական հայրապետական զգեստով՝ հունական Ս. Դիոնիսիոսի հայրապետական պատարագավորի խաչազարդ զգեստով (երկու խաչը զգեստի վերևում, ու-

սերի մոտ, մեկը՝ ծնկներից ներքև): Գրիգոր Լուսավորչը և Դիոնիսիոս հայրապետը նկարված են նույն դիրքով, նրանք իրենց ձեռքում բռնել են Ս. Ավետարանը, որի կողքի զարդերն են միայն տարբեր, ինչպես նաև խաչակնքող ձեռքի ձևը: Գրիգոր Լուսավորչը լայն շարժումով օրհնում է ժողովրդին, իսկ Ս. Դիոնիսիոս հայրապետը ինքն իր վրա է խաչակնքում: Երկուսի դիմանկարներն էլ տարբեր են, մեկը խորապես հունական է, մյուսը՝ բնորոշ հայկական: Արդյոք Ս. Սոփիայի տաճարի այս մոզաիկ նկարը Ասողիկի (էջ 85) նշած «Դուռն հայոց»-ը չէ՞, թերևս կապ ունի «Գրիգոր Հայաստանի» մոզաիկայի հետ:

Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոփիա մայր եկեղեցում հայտնաբերված Գրիգոր Լուսավորչի մոզաիկ որմանկարի առնչությամբ շատ հետաքրքրական է Լուսավորչի պատկերի բնութագրումը: Մեր պատմագիրները իրենց գրվածքներում չեն նկարագրել Գրիգոր Լուսավորչի արտաքին տեսքը, հետևաբար հիմք չեն տվել նկարիչներին ըստ այնմ կերտելու նրա կերպարը: Որքան մեզ հայտնի է, Լուսավորչի պատկերները 14-րդ դարից հին չեն և բոլորն էլ նկարված են եպիսկոպոսական թագով, հայրապետական զգեստով:

Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոփիա եկեղեցում վերջին տարիներս հայտնաբերված Գրիգոր Լուսավորչի նորահայտ մոզաիկ նկարը նոր լույս է սփռում հայոց մեծ Լուսավորչի կերպարի վրա: Ինչպես հայտնի է, 1453 թվականին Մահմեդ Բ-ը նվաճեց հին Բյուզանդիոնը և տիրացավ Ս. Սոփիա եկեղեցուն: Թուրքերը Այա-Սոփիան մզկիթի վերածեցին և այն քրիստոնեական պատկերները, որոնք նկարված էին խորանի կամ որմերի վրա, ջնջեցին: Իսկ մոզաիկ որմանկարները ծեփով ծածկեցին: Մահմեդական կրոնը չէր հանդուրժում դիմանկարներ: Հուստինիանոսի դարաշրջանի (6-րդ դար) այդ ուշագրավ մոզաիկ պատկերները ծածկված մնացին և մի-

⁴⁵ Կ. Հ. Բասմաջյան, «Հայոց հին գեղարվեստի վարպետները», Փարիզ, 1926, էջ 23:

այն 1932 թվականին հայտնաբերվեցին: Այդ մոզաիկ պատկերները բյուզանդական արվեստի հոյակապ գործեր են: Այա-Սոֆիայի մայր եկեղեցում հայտնաբերված երեք մոզաիկաներից մեկում պատկերված է Քրիստոսը իր գահի վրա, աջ կողմը՝ լուսապսակի մեջ կերտված է Տիրամոր դիմանկարը, ձախ կողմը, նույնպես լուսապսակի մեջ, Գարրիել հրեշտակապետի նկարը, իսկ դրա ներքև, նրա ոտքի տակ՝ Կոնստանդին կայսրը, որ երկրպագողի դիրքում աղոթում է: Մյուս մոզաիկ նկարը Ս. Դիոնիսիոսի կենդանագիրն է, կանգնած դիրքով, մի ձեռքին Ս. Ավետարան, իսկ մյուս ձեռքով խաչակնքում է: Երրորդ մոզաիկ նկարը հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորչին է ներկայացնում: Քրիստոսի մոզաիկ նկարը նրբակերտ արվեստի մի գլուխգործոց է, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի ամբողջական նկարը, որ կերտված է նրա մահից երկու դար հետո, պատկերացնում է իր ժամանակի հայ եկեղեցականների դեմքերից ներշնչված խստադեմ, կորովի, պատկառանք ազդող մի կերպարանք: Մեր տեսած Գրիգոր Լուսավորչի նկարներում երևում է նրա դեմքի բարեհամբույր արտահայտությունը, վեհատեսիլ կեցվածքը, խորախորհուրդ ժպիտը, — մի բան, որ մենք չենք տեսնում նորահայտ մոզաիկ նկարում:

Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոֆիայում հայտնաբերված Գրիգոր Լուսավորչի մոզաիկ նկարը վկայում է այն մասին, որ հայ նշանավոր մոզաիկ նկարիչներ են եղել հին Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում և իրենց հանձարեղ

գործերով կարողացել են թափանցել արվեստի մեծագույն հուշարձաններից մեկի՝ Այա Սոֆիայի մեջ, որ հիացմունք է պատճառում դարերից ի վեր նրա այցելողներին:

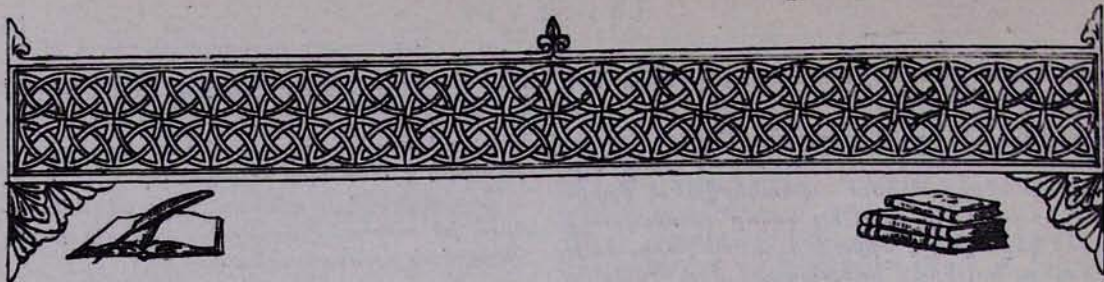
Հայ մոզաիկ արվեստը Կոստանդնուպոլսում իր արտահայտությունն է գտել և այլ հիշարժան հաստատություններում:

«...Յլաման աղնվակա՞ն մը՝ Աթոքանցի՝ որ 1630-ին Պոլիս այցելած էր, կպատմե, թե հայոց պատրիարքի բնակարանի մեկ սրահին մեջ խճանկարված էին եկեղեցական հայեր, կայսր մը և կայսրուհի մը: Հայեր ըսած են իրեն, թե սուլթան Սուլեյման այնքան հետաքրքիր էր, որ հաճախ այդ նկարները տեսնելու կուզար: Այս սրահը կգտնվեր Գում-Գափուի այժմու հայոց Պատրիարքարանի գետնի վրա»⁴⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանը ունեցել է մոզաիկ հատակ՝ մի քանի դիմանկարներով: Այս մասին այնքան ժլատ են եղած տեղեկություններ, որ հնարավոր չէ քննության առնել ու որոշակի եզրակացության հանգել: Ինչ խոսք, որ այդ մոզաիկ հատակը հայ նկարչի ստեղծագործություն է եղել, բայց թե ո՞վ է եղել նրա հեղինակը և ո՞ր դարաշրջանում է կառուցվել այդ հետաքրքիր մոզաիկ հատակը, — մնում է անհայտության մեջ:

⁴⁶ «Ելյանք և արվեստ», տարեգիրք, Ա տարի, Փարիզ, 1931, էջ 83:

(Շարունակելի)

Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ակնարկ հայ կետադրության պատմությունից)

րավոր խոսքի մեջ գործածվող, հանրության կողմից ընդունված և պետականորեն սահմանված կետադրական նշանների վերաբերյալ կանոնների համակարգը կոչվում է կետադրություն: Չափազանց մեծ է կետադրության դերը գրավոր խոսքի կարգավորման գործում: Գրողն իր մտքերը ճիշտ արտահայտելու համար օգտագործում է տրոհության, առդասնության և բացահայտության նշաններ, և ընթերցողն այդ նշանների օգնությամբ հասկանում է գրողին, ճշտությամբ վերարտադրում նրա մղտքերը: Այսպիսով, շնորհիվ կետադրական նշանների, գրողն ու կարդացողը փոխադարձաբար հասկանում են միմյանց: Կյանքում հաճախ գրողը դառնում է կարդացող, իսկ կարդացողը՝ գրող:

Կետադրական նշանները գրավոր խոսքի անհրաժեշտ տարրն են կազմում և լեզվի ընդհանուր սխառնմամբ մասնակցում են հաղորդակցման գործին, ուստի հասկանալի է, որ կետադրությունը բոլորի համար պետք է լինի միասնական:

Հայերենի կետադրության պատմությունը կապված է հայաբառ և հայատառ գրականության սկզբնավորման պատմության հետ: Հայ դրերի պյուտից անմիջապես հետո (Ն դար) մատենադրությանը գտագրնից ստեղծվում է նաև հայ քերականական գրականությունը: Կետադրության հարցերը անցյալի քերականական ձևագիր աշխատություններում կարևոր տեղ են գրավել: Խնչպես այժմ, անցյալում ևս կետադրությունը կապ-

վել է շարահյուսության հետ, խարսխվել նրա վրա:

Գրաբարի շրջանի կետադրության մասին իշխել է այն սխալ կարծիքը, որ իբր թե կետադրություն արդի հասկացությամբ չի եղել, որ հին գրչագրերում իբր թե իշխել է անասելի շփոթ և տարերայնություն: Այս ամենը փխել է նրանից, որ մենք հանդամանորեն չենք իմացել մեր գրավոր խոսքի շարահյուսությունն ու կետադրությունը: Հայերենի հնչյունաբանության, բառագիտության և ձևաբանության մասին բազմաթիվ լուրջ և արժեքավոր աշխատություններ են գրվել հայ, ռուս և եվրոպական գիտնականների կողմից, իսկ շարահյուսության և նրա հետ սերտորեն առնչված կետադրության մասին մինչև այժմ ոչ մի աշխատություն չի գրվել: Գրաբարի շրջանի կետադրության վերաբերյալ եղած մասնակի դիտողությունները, որոնք տրված են հնագրության և քերականության պահպան հարցերի քննարկման կապակցությամբ՝ խիստ անբավարար են: Այդ դիտողություններում ընդհանրապես ասված է, թե քանի կետադրական նշան են գործածել մեր նախնիքները՝ առանց ցույց տալու դրանց գործածության ժամանակը, ծագումը, արտահայտած իմաստները, կրած փոփոխությունները և այլն: Գրաբարի շրջանում ունեցել ենք մշակված, կանոնավոր խոսք և այդ խոսքը տրոհող ու բացահայտող հարուստ, երբեմն ինքնատիպ ու մտածված նշաններ:

Կետադրության հարցերի ուսումնասիրության տեսակետից աշխարհաբարի շրջանը փոքրիշատե բարավոր վիճակումն է գտնվում: Քերականության ընդհանուր հարցերը մշակելիս հայագետներ Ա. Այսերյանը, Ս. Պալասանյանը, Մ. Աբեղյանը որոշ չափով անդադարձել են նաև կետադրության հարցերին:

Կետադրական նշանների գործածությունը հայերեն լեզվում սկսվել է պրերի գլուտի հետ զուգընթաց, Ե դարի սկզբներին: Առաջին դրավոր փաստագիրը, որի միջոցով իմանում ենք հայերենի կետադրական նշանների տեսակների ու քանակի մասին, հույն քերականի՝ Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկնիչների քերականական աշխատություններն են: Հետագա աղբյուրները հանդիսանում են հայերեն վիմագիր արձանագրություններն ու գրչագիր մատյանները:

Գրաբարի շրջանում կետադրությունն աստիճանաբար կազմակերպվել է միջակետը և ստորակետը (կէտ աւարտեալ, միջակ և ստորակէտ): Մնացած նշանները դասվել են առողջանություն հասկացության մեջ և կետադրական նշաններ չեն համարվել: Այս շրջանում ճանաչվել է առողջանության տաս նշան՝ շեշտ, բոսթ, պարույկ, երկար, ստղ,

թավ, սոակ, Լնթամնա, ապաթարց և սոտրատ:

Չակերտը, մակակետը, գծիկը, վերնագրերից հետո օգտագործվող դանապան նշանները, համառոտագրության և վրիպակները նշող պայմանական այլ նշանները քերականությանը նվիրված գրչագրերում չեն արտացոլված, չնայած դրանք գրավոր խոսքի մեջ գոյություն են ունեցել: Կետադրությունը, չնայած հայ գրավոր խոսքի վաղ դրությունը, եղել է բավականաչափ հարուստ ու ծավալված: Կետադրական մի շարք նշաններ խիստ ինքնատիպ են ու ծագումով միանգամայն ինքնուրույն: Հարցական և բացականչական նշանների, չակերտի և ստորակետի վաղ գոյությունը, ձևը և առաջին երկուսի գործածության նպատակահարմարությունը ցույց են տալիս հայերենի զարգացման աստիճանը, գրավոր խոսքի կարգավորումը և բանավոր, կենդանի խոսքին մոտենալու առավելությունը:

Այս բոլորով հանդերձ, կետադրությունը մի ընդհանուր սիստեմի տակ չի դրվել, հայ պետականության բացակայության և զրպրոցների սահմանափակ թվի պատճառով:

ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ, ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարդ նախադասությունները գրաբարում կազմվել են բավական կուռ և մշակված մի սիստեմ:

Բարդ նախադասության կառուցմի մեջ մեծ տեղ պարզ նախադասություններն իրար նկատմամբ, արդի լեզվի նման, ունեցել են երկու տեսակի՝ հարաբերություն՝ համադասական և ստորադասական: Բարդ համադասական նախադասության կազմում եղած պարզ նախադասությունները միմյանց չեն լրացրել, այլ հանդես են եկել համադարձ պաշտոններով՝ ընդհանուր իմաստով կապվելով իրար հետ և միասին արտահայտելով մի ամբողջական, բարդ միտք: Համադասական նախադասություններն իրար հետ կապվել են համադասական շաղկապներով կամ միմյանց ևն հաջորդել առանց կապակցական բառերի:

Բարդ ստորադասական նախադասության կազմում եղած պարզ նախադասությունները հանդես են եկել գլխավոր նախադասության և գլխավորի նկատմամբ երկրորդական, լրացնող, ստորադասավոր նախադասությունների պաշտոնով: Երկրորդական ստորադասական նախադասությունները գլխավորի հետ միա-

ցել են կապակցական բառերով և ստորադասական շաղկապներով:

Լեզվի մեջ տեղի ունեցող կարգավորումներից մեկը՝ նախադասության կամ հների արտահայտությամբ «բան»-ի դրսևորումը, նրա մեջ սահմանվող դադարներն են, որոնք արտահայտվում են համապատասխան կետադրությամբ: Պետք է ասել, որ հները բավական պարզ ու հստակ պատկերացում են ունեցել խոսքի և նրա մասերի փոխհարաբերությունների և խոսքի դերի ու նշանակության մասին: Թե որքան մեծ արժեք են տվել նախադասության մեջ կետադրությանը, երևում է քերականությանը նվիրված ձեռագիր դասագրքերում եղած ձևականություններից: Կետադրության հարցին անդրադառնալով, Դավիթ քերականը «Մեկնություն քերականի» աշխատության մեջ գրում է. «Թակ ի տրոհութենէն զպարունակ միտան տեսանեմք, այսինքն, յորոշելոյ զբանսն և զատանելոյ: Իսկ ոչ ուղիղ տրոհենք ըստ չար խոհանկերի զանգաման ոչ ուղիղ յաւելի, որ է զմիտանի մտաց և զբանն ի բանէ տչ զատուցանել: և պարունակայն ի նմա անյայտացաւ միտք, զի ի լսողէն

զանխլացոյց և ինքն անարուեստ ցուցաւ¹։
Դավիթ քերականը նախադասութեան կամ նրա ավելի մեծ միավորի՝ խոսքի տրոհման հարցը դնում է գործնական հոդի վրա։ Մտքերը գրավոր արտահայտվում են նրա համար, որ ընթերցողները հասկանան, իսկ եթե բարդ նախադասութեանները կետադրութեամբ չեն տրոհվում, նրա առանձին բաղադրիչ նախադասութեանները կամ նախադասութեան առանձին անդամները չեն դատվում միմյանցից, ապա ընթերցողը ոչ միայն կարող է հեղինակին ճիշտ չհասկանալ, այլև աղավաղել նրա մտքերը։ Ծիշտ ու մեկին գրել, կանոնավոր տրոհել «բանի բանէ», նշանակում է ճիշտ հաղորդել իր մտքերը և ընթերցողին հասկանալի դարձնել։

«Տրոհութիւն ասէ զփոփոխութեան և զորոշումն բանիցն և տանց յընթերցողութեանն. ոչ ընդ միմեանս շաղախելով։ զայլևայլ խորհուրդան»,— գրում է հետագա շրջանի քերականներից մեկը (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2329, էջ 64բ)։

Խոսողի կամ գրողի արտահայտած մտքերը նրա «խորհուրդներն» են, որոնք պետք է հատկանշալի դառնան ոմակնորի կամ ընթերցողի համար, այլապես միմյանց «շաղախվելով» կաղավաղեն այն և փոխադարձաբար իրար չեն հասկանա, հետևապես մարդկանց միջև շփում և հարաբերություն չի կարող լինել։

Ա) ՎԵՐՋԱԿԵՏԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դիտելիս թրական հայ մեկնիչները (Ե—է դարեր) կետադրութեան ասելով հասկանում էին Երեմիայի վերջակետ, որ կոչվել է ակետ աւարտեալ, «միջակ», որ այժմյան հասկացողութեամբ միջակետն է, և «ստորակետ»։ Այս դասակարգումը ժառանգաբար պահվել է նաև հետագա քերականների մոտ։

Կրկնակետը, որպես վերջակետ, չի երեւում ո՛չ քերականական աշխատություններում և ո՛չ էլ ձեռագրերում մինչև տասնութրորդ դարը։

Վերջակետը հին ձեռագրերում (Ե—Թ դարեր) այժմյան հասկացողութեամբ ոչ թե կրկնակետով (:) էր դրվում, այլ մի կետով (.), որն այսօր միջակետ է կոչվում։ Վերջակետն իր գործածության տեղով և մասամբ ձևով տարբերվել է «միջակ» կետից ու ստորակետից։ Կետն առհասարակ ունեցել է քառակուսի, երբեմն էլ քառակուսի

ձև։ Վերջակետի իմաստով գործածվելիս այն դրվել է տողի վերևում, իսկ միջակետի և ստորակետի իմաստով՝ տողի վրա։

Վերջակետը (կէտ աւարտեալ) դրվել է պարզ և բարդ նախադասութեանների վերջում և համարվել է խոսքի (նախադասութեան, որը երբեմն բազմաբարդ է եղել) ավարտման, վերջնական դադարի կամ, ինչպես հենրն էին ասում, «խորհրդի» վախճանը։ Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու, «Իսկ ասելն եթէ կէտ է տրամախոհութեան անդեցելոյ նշան. զայս զաւարտեալ վիտէն ասէ, զվախճան հնթադատութեան» (Ստեփանոս Սյունեցի— «Մեկնութիւն քերականի»²)։

Համար Արևելյին վերջակետը բնորոշելիս հիմք է ընդունում նախադասութեան չափն ու խորհուրդը, այսինքն՝ երբ այն մի ամբողջական միտք է արտահայտում. «աւարտեալ է, յորժամ չափովն և խորհրդովն աւարտի»։

«Աւարտեալ կէտ»-ը (վերջակետ) քերականներից ոմանք անվանել են «արքա», «խոստումն», «վճիռ», «վախճան»։

Այս նոր ձեռագրում վերջակետը համարվել է նաև «վճար և հանգիստ բանին»։

Սալի նշեցին վերջակետը համարում է «աւարտեալ կէտ», սակայն ավելացնում է. «որ նոյն ինքն ասի և սոուն» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2373, էջ 53բ)։

Այսպիսով, նախադասութեան («բան»-ի) հասկացողությամբ, ըստ հին քերականների, միանգամայն պարզ է. նա ցույց է տալիս մտքի վախճանը. այդ կետի վրա կարդացողը դադար է տալիս, հանգստանում, շունչ է առնում ճշտ աւրինի ճանապարհորդաց, որ նստին և հանգիստ առնան» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 1115, էջ 127բ)։

Սակայն այս ամենը ձևակերպված է քերականների աշխատություններում, իսկ մնացած վրոնական և այլ բնույթի ձեռագրերում կ'ընչ վիճակի մեջ է կետադրությունը։ Ամենահին հայերեն դրավոր վկայությունները, որ մեզ են հասել, վիմագիր արձանագրություններին են։ Ամենավաղ շրջանի արձանագրություններից հայտնի են Տիկորի և Երուսաղեմի (2 դար), Թալինի և Մաստարայի (է դար) արձանագրությունները, որոնք, դժբախտաբար, այնքան աղքատ են կետադրության դործածության հարցում, որ դժվար է դրանց վրա հանվելով որևէ որոշակի կարծիք հայտնել այս խնդրի վերաբերյալ։ Փոքրիկ քարի վրա պետք էր տեղավորել ահագին նախադասու-

¹ Н. Адонц, «Дионисий фракийский и армянский талкватели его», СПб, 1915 г., стр. 88.

² Ն. Ազոնց, նույն տեղում, էջ 197։

թյուններ՝ բառերի մեծ քանակությամբ: Իսկ սա արդեն շատ դժվար գործ է: Գրելու արվեստը, նյութը, որի վրա գրում էին, և ժամանակը ստիպել են գրիչներին կատարել խնայողություն, կրճատել ինչպես տառերը, այնպես էլ կետերը: Այս է պատճառը, որ մեզ հասած վաղագույն շրջանի գրավոր վկայությունները՝ վիմագիր արձանագրությունները, համարյա թե կետադրություն չունեն: Այդ արձանագրություններում գործածվել են միջակետը, կրկնակետերը և պատիվ (—) կոչվող նշանը: Երկու կամ երեք կետերով տրոհված են թվական արժեքով գործածված տառերը:

Եգիպտոսում գտնվել է հայատառ հունարենով գրված պապիրուսի մի պատառիկ: Ուտամասիրելով այդ պատառիկը՝ Հ. Հակոբոս Տաշյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «Պարզ կետ, ստորակետ, բովի և այլն չենք գտնել ամենևին: Առհասարակ գործածվածն է երկու կետ կամ մեր «վերջակետ» (·) կոչվածը: Անշուշտ նույն վերջակետի կամ կրկնակետի դիտմամբ՝ գծված կտեսնենք հաճախ տրոհության ուրիշ նշան մ'ալ, որ բոլորովին կնույնանա եվրոպացիաց արդի զարմացական նշանին (!) հետ»³։ Բնական է, որ մայր երկրից դուրս գտնված ամենահնագույն ձեռագիր պատառիկը չէր կարող բնորոշ լինել իր կետադրությամբ և մեզ հիմք չի տալիս նրանով դատելու հայերենի կետադրության սխեմայի մասին: Սակայն ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ այդ ձեռագիր պատառիկում չկան միջակետը, ստորակետը և բովի: Ինչ վերաբերում է կրկնակետին, որ սրտը տեղեր նմանվում է արդի եվրոպական լեզուների զարմացական նշանին, պետք է ասել, որ այն ավելի շատ գրչի արդյունք է. ըստ իս, գրողն անփութ է եղել և կետի ծայրն երկարացել է, որի պատճառով էլ եվրոպական արդի զարմացական նշանի ձևն է ստացել: Այս բանը եվրոպականի ազդեցությամբ բացատրել չենք կարող (և Հ. Տաշյանն էլ այդ չի ակնարկում), քանի որ այդ լեզուների վաղ շրջանի գրություններում զարմացական նշանի գործածությունը գոյություն չի ունեցել: Այդ մասին է վկայում ուս բանասեր Վ. Կլաուսկին, որն զբաղվել է եվրոպական հինգ լեզուների կետադրական նշանների ուսումնասիրությամբ: Իր աշխատության մեջ Վ. Կլաուսկին հետևյալն է գրում... «Բացականչական նշանը և չա-

կերտները մտածված են բավական ուշ շրջանում, Ժէ դարի վերջում»⁴:

Այսպիսով, կրկնակետ վերջակետի գործածությունը հանդես է գալիս նույնիսկ է դարում, սակայն մայր երկրից դուրս և այն էլ կրում է խիստ պատահական բնույթ: Հետագա երկու դարերի մեզ հասած ժառանգությունը դարձյալ վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք, ինչպես ասացինք, կետադրության հարցում մեզ ոչնչով օգնել չեն կարող:

Գրավոր վավերագրերի և այլ կոթողների բացակայության հետևանքով հնարավոր չէ որևէ դրական բան ասել Ե—Բ դարերի գրավոր խոսքում գործածվող կետադրության մասին, ինչպես տեսանք, այդ ժամանակաշրջանի կետադրության մասին գոյություն ունեն միայն Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների ժլատ հաղորդումները:

Միակ հնագույն ձեռագիր վկայությունը, որ ինքնագիր վիճակում հասել է մեզ, Լավարյան ձեռարանի լուսատիպ Ավետարանն է, որ գրվել է Վանդանում, 887 թվականին: Այս ձեռագիր Ավետարանում կետադրության կիրառումն արդեն նյութել են փաստ է, ունի գործնական նշանակություն և ոչ թե տեսական, ինչպես վաղ շրջանի քերականների գրադրերում: Այն՝ ինչ կա այստեղ, ժամանակի ճշգրիտ պատկերն է տալիս: Այս ձեռագրում, հակառակ քերականների տեսական ջարդարանքի, գործածվել են մի կետը (միջակետը), չակերտը, որ ստորակետի ձև ունի, և պատիվ կոչված նշանը: Բացի այս, պատիվն ու երկարացման նշանը միասին գործածվել են լուսանցքում որպես պարբերանիչ: Միջակետն իր գործածությամբ ունեցել է տարբեր իմաստ և նշանակություն՝ նայած թե ինչ տրոհական դեր է կատարել: Այս ձեռագրում կետն ունի քառակուսի, երբեմն քառանկյունի, երբեմն էլ թավ ստորակետի ձև: Տողի վերևում դրվելիս այն համարվել է վերջակետ, իսկ տողի վրա, նայած նրա արտահայտած պաշտոնին, մերթ որպես միջակետ, մերթ որպես ստորակետ:

Լավարյան ձեռարանի լուսատիպ Ավետարանում յուրաքանչյուր նախադասություն սկսվում է գլխագրով: Ի դեպ, պետք է ասել, որ նախադասության մեջ հատուկ գոյականներն անգամ գրվում են փոքրատուով, նախադասության ավարտումով ընդմիջվում է խոսքը, գրվում է վերջակետ և հաջորդ նախադասությունն անպայման սկսվում է նոր տողից և գլխատառով:

³ Հ. Հակոբոս Տաշյան, «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա», Վիեննա, 1898 թ., էջ 100:

⁴ В. Классовский; «Знаки препинания в пяти важнейших языках», СПб, 1882 г., стр. 3.

Սկսած տասներորդ դարից, հայ գրիչների մեծ մասն արդեն որպես վերջակետ գործածում է կրկնակետը (:), որ նման է այսօրվա վերջակետին թե՛ իր ձևով, և թե՛ իր արտահայտչական նշանակությամբ⁵։ Այս դարից արդեն վերջակետը դառնում է կտրկետ և դրվում է տողի վրա, սակայն որոշ ձեռագրերում այն երբեմն հանդես է գալիս քառանկյունի գծերի ձևով։

Վերջակետի գործածությունը, այսօրվա նման երկու կետով, ավելի կանոնավոր ու հաստատուն է դառնում ԺԱ—ԺԲ դարերից։ Սրանից հետո կրկնակետով (երկու կետով) վերջակետի գործածությունը քաղաքացիություն է ստանում և շարունակվում մինչև մեր օրերը։

ԺԱ դարի տրոշ ձեռագրերում («Շողակաթ», տախտակ ԻԴ, ձեռագիր № 311, էջ 145բ, 1066 թ.) որպես տրոհման կետ, երբեմն վերջակետի, երբեմն էլ միջակետի իմաստով, գործածվել է կետ և ստորակետը միասին ուղղահայաց դրոշմամբ, իրար տակ գրված, իսկ 930 թվականի մի ձեռագրում («Շողակաթ», տախտակ ԻԹ, ձեռագիր № 2374, էջ 90ա) վերջակետից հետո ավելացված է մի ավելի փոքր գիծ հորիզոնական դիրքով։

Միջակետը և ստորակետը միասին որպես մի կետադրական տրոհական նշան հայ հետագա գրագրերում այլևս չենք հանդիպում, մինչդեռ նա ուսանողին և փվրոպական մի շարք լեզուներում հետագայում մտնում է կետադրական սխառնում և իր գոյությունը շարունակում մինչև մեր օրերը։

Հայերենում վերջակետը հաճախ զարդարվել է զանազան կետերով ու գծերով։ Այդ բոլոր դեպքերը դնել հնարավոր չէ։ Միայն պետք է ասել, որ ուսումնասիրված ձեռագրերի փաստերը ցույց են տալիս, որ գրագրերում վերջակետի զարդարման իմաստով կա գործածության շուրջ 12 դեպք։

Բ) ՄԻՋԱԿԵՏԻ ԳՈՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջակետը (ըստ հենրի՝ «միջակ») հին քերականների մոտ և հայկական հին ձեռագրերում գործածվել է որպես կետադրական տրոհության նշան, որը տրոհել է համադասական նախադասության առանձին պարզ նախադասությունները միմյանցից, ուղղակի խոսքը՝ հեղինակի խոսքից և թվական արժեքով գործածվող տառերը՝ բնագրի մյուս բառերից։ Միջակետն ու ստորակետը քերականների կողմից համարվել են վերջակետի ծառան կամ սպասավորը։

⁵ Տե՛ս «Շողակաթ», տախտակ ԽԱ, ձեռագիր № 2600, էջ 179բ։

Ստեփանոս Սյունեցին միջակետի մասին գրում է. «Իսկ միջակ՝ (միջակետ — Հ. Մ.) նշան ոգի սակս ընդունելոյ. քանզի արգարես իսկ որպէս ոգի ի սմա առնու ընթերցողն, ի կախ ունելով զձայնն եւ ոչ ի հանգիստ իջուցանելով, զի այս ի վախճանին եղիցի⁶։ Սյունեցու սահմանման մեջ ուշագրավ է այն, որ նա նշում է միջակետի դադարի չափը։ Ըստ այդ սահմանման՝ վերջակետի վրա ձայնը հանգիստ իջնում է, որովհետեւ «բան»-ի (նախադասության) վախճանն է, վերջը, իսկ միջակետի ժամանակ ձայնը պետք է կախ գցել, որովհետեւ նախադասությունը դեռ չի ավարտված, այլ նրա կիսով չափ նախկին մասն է միայն վերջանում։ Այսպիսով, միջակետով տրոհվում են այն նախադասությունները կամ նախադասության այն մասերը, որոնք կիսանկախ միտք են արտահայտում, սակայն կապված են բարդ նախադասության մտքի հետ։

Նույն միտքը, գրեթե նույնությամբ, կրկնել են հետագա դարերի քերականները։ Քերականներից մեկը ընթերցողից պահանջում է միջակետի ժամանակ «ի կախ ունելով զձայն և ոչ ի հանգիստ իջուցանելով, զի այս ի վախճանին եղիցի» (Հայկական ՍՍԻ պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2371)։

Ինչպես ուղղակի խոսքի, այնպես էլ թվական արժեքով գործածվող տառերի աջ և ձախ կողմերում դրվող միջակետի գործածությունը շարունակվում է մինչև տպագրության գլուխը և մասամբ էլ նրանից հետո մինչև ԺԸ դարի վերջերը։ Այս հարցում նույնպես եղել են խախտումներ, թվական արժեքով գործածվող տառերի աջ և ձախ կողմերում երբեմն դրվել է ոչ թե միջակետ, այլ կրկնակետ։

Գ) ՍՏՈՐԱԿԵՏԻ ԳՈՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կետադրության բաժնում, հին քերականների մոտ, ստորակետը համարվել է բարդ նախադասություններ և նախադասության առանձին անդամները տրոհող կետ ու իր դադարի փոքրությամբ ճանաչվել է վերջինը։

Անանուն մեկնիչը ստորակետը բնորոշում է այսպես. «Եւ դնէ զկէտն, որ կոչի ստորակէտ, որ տնի տկարութիւն հանգամ մտածողութեանն»։ Այսպիսով, ստորակետի պաշտոնը բնորոշելիս անցյալում հենվել են այն բանի վրա, որ նա չի կարող ցույց տալ մտածողության հանգումը, այսինքն՝ ստորակետով տրոհված առանձին անդամները կամ երկրորդական նախադասություններն առանձին վերցրած ամբողջական, ավար-

⁶ Ն. Ադոնցի հիշված աշխատությունում, էջ 197։

տուն միտք արտահայտել չեն կարող: Հին քերականները ստորակետը բնորոշելիս ելնում էին նաև նրա դադարի շափից. քանի որ ստորակետը նախադասության ավարտը չի ցույց տալիս, ուստի և դադարին հասնելուց դեռևս շատ հեռու է:

Ստեփանոս Սյունեցի քերականը ստորակետը համարում է նախադասության մտքի ավարտման և դադարի նախերգանքը, իսկ հետագա քերականները (ծայրի նշեցին և սլորիչները) ստորակետը չեն համարում «տրամախոհության հանգման» նշան, որովհետև նա «խորհուրդ» հայտնել չի կարող: Քերականներից մեկը գրում է. «և ստորակետ տրամախոյն չն'ե ես յանկեցելոյ, այլ եւ կարաւացելոյ նշան», կամ՝ «Ե յաւարտմանէ խորհրդոյն մեծ ունի միջին կետն յորմէ կարի յոյժ հեռի է ստորակետին բան վասն միջասահմանին»՝ զի ինքն ընդ ինքեան ստորակետն ո'չ կարէ յայտնել զխորհուրդն, քանզի յաւարտեալ կետն հասանելով, ի կարգի շարամանն լինի բացերևութիւն բանին: Ստորակետն նախերգան է» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2373, էջ 53ա, 54բ):

Մի այլ քերական գտնում է, որ ստորակետով տրոհված հատվածը միտք չի արտահայտում: Այդ բանն ապացուցելու համար նա տրված օրինակ բերում է մի նախադասություն, ահա այն.

«Իսկ ստորակետ է, որ բանն վասն որոյ է յայտնի, որպէս որ ասես ընդ մարդ թէ գնա, և շահես թէ տ'ւր. և կամ ասես թէ առ, և չյայտնես թէ զի'նչ առնու» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 1115, էջ 107բ):

Ստորակետ դրվել է՝

ա) նախադասության բաղմակի անդամների միջև, նրանք միմյանցից տրոհելու համար. օրինակ՝

«Եւ ի սոցանէ որք գիտեն դպրութիւն, եւրայեցիք, լատինացիք, տրով և հոմեր վարին, սպանիացիք, լոյնք, մարք, հայք, աղուանք» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 8057, էջ 6, 1289 թ.):

բ) Թվարկությունների դեպքում, թվարկվող բառիմաստները կամ նախադասությունները միմյանցից տրոհելու համար. օրինակ՝ «Եւ վերծանելի է, ըստ անթաղութեան, ըստ առողջանութեանց, ըստ տրոհութեան» (Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № 2373, էջ 1բ):

Ստորակետը քերականներն իրենց աշխատություններում հիշատակում են դեռևս ե— է դարերից սկսած: Լազարյան ձեռարանի Ավետարանում և էջմիածնի փղոսկրակազմ Ավետարանում (Թ—ժ դարեր) մենք հանդիպում ենք ստորակետի գործածության բազմաթիվ դեպքերի: Թե՛ Լազարյան ձեռարանի և թե՛ էջմիածնի համրավավոր Ավետարաններում կան մի շարք դեպքեր, որտեղ գործածված ստորակետն իր ձևով ամբողջովին նման է այսօրվա գործածական ստորակետին (,): Ծիշտ է, Լազարյան ձեռարանի Ավետարանում նա թվով սահմանափակ է, իսկ էջմիածնի Ավետարանում արդեն բավականաչափ շատ է:

Էջմիածնի Ավետարանի կետադրությունը ապացույց է այն բանի, որ ստորակետն իրոք այժմյան ձևով և դիրքով գործածվել է շատ վաղուց: Չենք կարծում, որ ստորակետը մուտք է գործել ժ դարում, հավանաբար այն գործածվել է նախորդ գրչագրերում ևս: Դժբախտաբար ե—Ը դարերի ձեռագրերը մեզ չեն հասել, և մենք ղժվարանում ենք ասել՝ ինչպե՛ս, ո՞ր դարից և ո՞ր ձեռագրերում է գործածվել ստորակետը: Առաջին գրավոր վավերագրերը ցույց է տալիս, որ ստորակետն առկա է եղել և գործածվել է Թ դարից, իսկ ավելի հաստատված դարից:

Համամ Արևելացու մոտ ստորակետով են տրոհված կոչականները. օրինակ՝ «Ջայս պատուիրեմ քեզ, որդեակ իմ Տիմոթէոս»:

Ուսա բանասեր Վ. Կլասովսկին ստորակետի գործածության սկիզբը ուսական գրականության մեջ համարում է Ժ2 դարը⁸:

Հետագա դարերի հայկական ձեռագրերում ստորակետը կամաց-կամաց տրոջակի ձև է ստանում, վերջնականապես դառնում է բարակ պոչավոր, փոքր գլխիկով մի կետ տարբերվելով միջակետից:

Որպես հզորացություն կարելի է ասել, որ ստորակետի, միջակետի և վերջակետի տարրոշումը ձևի տեսակետից սկսվում է ժ դարից և հետագայում աստիճանաբար որոշակի և համատարած է դառնում ու շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Սակայն վերջակետի, միջակետի և ստորակետի գործածության դեպքերը վերջնականապես ծավալվում և կարգավորվում են աշխարհաբարի շրջանում:

7 Ն. Աղոնցի հիշված աշխատությունում, էջ 255:

8 Վ. Կլասովսկու հիշված աշխատությունում, էջ 3:

ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻՎ Տ. ՎԱՀԱՆ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌԱՄՆԱՄՅԱԿԸ

Մայիսի 19-ին, նրանք Ս. Խաչի տոնի օրը, լրացավ Բաքվի առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավագներից, արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանա Գրիգորյանի քահանայության քառասուն տարին։ Այդ օրը Բաքվի հավատացյալ հայ համայնքի համար լացառիկ ուրախության օր էր։ Մատուցվեց հանդիսավոր պատարագ։ Աղբյուրների և Թուրքեստանի հայոց առաջնորդական տեղապահ հոգեշնորհ Տ. Տիրայր վարդապետը իր քարոզում ծանրացավ Տ. Վահան ավագ քահանայի երկարամյա անբասիր, օգտակար գործունեության վրա։ Սուրբ պատարագից հետո հավատացյալները մեկիկ-մեկիկ մոտենում էին համբուրելու հորեկյար քահանայի աչքը և շնորհավորում նրան։

Երեկոյան, արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանայի տանը կազմակերպվել էր ճաշկերույթ, որին ներկա էին գերաշնորհ Տ. Սուրեն եպիսկոպոսը, առաջնորդական տեղապահը, թեմական խորհրդի անդամները, քահանա հայրերը և մասնավոր հրավիրյալներ։

Օրվա հանդիսավորությունից և շնորհավորության անկեղծ խոսքերից հուզված, հորեկյար Տ. Վահան ավագ քահանան իր և իր լարեպաշտ տիրուհու անունից մի կարևոր գտնար խոստացավ նվիրել եկեղեցու վերանորոգության համար։

Հորեկյար արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանա Գրիգորյանը մեր եկեղեցական հին սերնդի լավագույն ներկայացուցիչներից է իր եկեղեցական գիտելիքների հարուստ պաշարով, իր փորձառությանը և երկար տարիների ժրջան ծառայությանը։

Տ. Վահան ավագ քահանան ծնվել է Շուշի քաղաքում 1885 թվականի փետրվարի

17-ին։ Ավագ է եղել նրա մկրտության անունը։ Ավարտել է Շուշու հայոց թեմական դպրոցը։ 1917 թվականի մայիսի 19-ին քահանա է ձեռնադրվել Վահան եպիսկոպոսի ձեռամբ Կուսանաց վանքում։

1920 թվականին նա տեղափոխվում է Հյուսիսային Կովկասի Գեորգևսկ քաղաքը, որտեղ և քահանայագործում է շուրջ քսան տարի։ Այա տեղափոխվում է Վլադիկովկաս, որտեղից և Թբիլիսի, ուր պաշտոնավարում է շուրջ տասը տարի։

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի կարգադրությամբ նա Թբիլիսից տեղափոխվում է Կիրովաբադ և ապա Բաքու, ուր և մինչև օրս քահանայագործում է որպես հավատարիմ և քաջ հովիվ։

Տ. Վահան ավագ քահանան սիրվել և գնահատվել է որպես ազնիվ և պարտաճանաչ հոգևորական։ Նա իր լավ և բարվոք գործունեության որպես գնահատություն արժանացել է կոչումների և պատիվների։ Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, իր կատարած հայրենասիրական աշխատանքների համար, պարգևատրվել է նաև Կովկասի պաշտպանության մեդալով։ Նորին Ս. Օծուխյուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետը ևս գնահատել է արժանապատիվ Տ. Հորն ու արժանացրել նրան հայրապետական օրհնության։

Արժանապատիվ Տ. Վահան ավագ քահանան իր առաջացյալ տարիքին էլ դեռ ժիր է և վայտառ, նվիրված իր սիրած եկեղեցու և ժողովրդի հոգևոր սպասավորության գործին։

Թող Տերը նրան պարգևի անվիշտ ծերություն։ Այս է իր սիրելի հավատացյալ ժողովրդի մաղթանքը նրա քահանայության քառասնամյակի առթիվ։

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԺԵՄԱՐԱՆԸ ՀԱՅՏԵՐԱՐՈՒՄ Է ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆ 1957—1958 ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԿԱՆ ՏԱՐԵԾՐՋԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը գիշերօթիկ դպրոց է վեց դասարաններով— երեքը՝ դասարանական, երեքը՝ լսարանական: Նրա նպատակն է պատրաստել զարգացած և ազգանվեր հոգևորականներ: Ճեմարանը տալիս է բարձրագույն հոգևոր կրթություն: Ուսանողներին ձրիաբար տրամադրվում են հանրակացարան բոլոր հարմարություններով, հանդերձեղեն, սնունդ, գրեհական պիտույքներ և այլն:

Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարան կարող են ընդունվել Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու զավակ եղող 18-ից 25 տարեկան ամուսի անձինք, որոնք չեն պատկանում որևէ կուսակցության, զերծ են ֆիզիկական բերությունից և հիվանդությունից, չեն դատված և ունեն ավագն 7-ամյա կրթություն:

Դիմողները բնություն պիտի հանձնեն հայոց լեզվից ու գրականությունից, հայ ժողովրդի պատմությունից և երգեցողությունից: Բարձր կրթություն ունեցող բեկնածուները կտեղավորվեն համապատասխան դասարաններում:

Դիմողները պիտի ներկայացնեն հետևյալ փաստաթղթերը.

1. Ինքնագիր դիմում այն մասին, որ իրենք ճեմարանն ավարտելուց հետո ցանկություն ունեն հոգևորական դառնալու:
2. Բարի վարուց վկայական՝ ստորագրված եկեղեցական իշխանության կողմից:
3. Բժշկական վկայական՝ առողջության մասին:
4. Մենդյան և մկրտության վկայական:
5. Կրթության վկայական կամ համապատասխան տեղեկանք:
6. Երեք լուսանկար:

Առատասանմանյան երկրների բեկնածուները պետք է իրենց դիմումն ու հարակից փաստաթղթերը ներկայացնեն իրենց բեմերի առաջնորդներին ոչ ուշ քան սույն թվականի օգոստոսի 1-ը, իսկ ներքին բեմերի բեկնածուները՝ մինչև օգոստոսի 15-ը՝ Հոգևոր ճեմարան, Հայկական ՍՍՌ, Էջմիածին:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ